

Η ΠΙΣΤΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΝΩΝ ΖΩΗΣ (33-600 Μ. Χ.)

(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, δ. ©.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ (*)

Προσαρμογή τῆς νομοθεσίας πρὸς τὰς Χριστιανικὰς ἀρχάς.

Καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων, οὕτω καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν γάμον, ἡ νομοθεσία τῆς Πολιτείας, ἀφ' ὅτου αὕτη ἐγένετο Χριστιανικὴ, ἀρχεταὶ βαθμηδὸν προσαρμοζομένη πλήρως πρὸς τὰς Χριστιανικὰς περὶ ἱερότητος τοῦ γάμου ἀντιλήψεις. Ὁ Εὐσέβιος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ὁ πρῶτος Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὁ Κωνσταντῖνος, ἐπανεξέδωκε τοὺς παλαιοὺς νόμους τῆς αὐτοκρατορίας, οὓς μετερρύθμισε συμφώνως πρὸς τὰ χριστιανικὰ ἥθη¹, οὕτως ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ προβλέπωσι περὶ ἐποπτείας τῶν ἡθῶν καὶ περὶ περιστολῆς τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ². Ἐκ τῆς παλαιᾶς νόμοθεσίας ἠκύρωσεν ἐντελῶς τὸν νόμον ἐκεῖνον, ὅστις διὰ στερήσεως («τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς») ἐκόλαζεν ὡσαυτεὶ πεπλημμεληκότας, τοὺς ἀτέκνους («ἄπαιδας μὲν γὰρ πολλοὺς ἢ φύσις ἀνέδειξεν, εὐξαμένους μὲν πολυπαιδίας εὐτυχῆσαι, στερηθέντας δὲ φύσεως ἀσθeneία»), πολλοὶ δὲ προυτίμησαν τὸν φιλοσοφίας ἔρωτα τῆς ἐγγάμου ζωῆς, ὡς αἱ παρθένοι, καὶ ἀφιερωθέντες τῷ Θεῷ μετῆλθον σώφρονα καὶ ἀγνὸν βίον. «Τοὺς μὲν οὖν ἀσθeneία φύσεως παιδῶν ἐπιθυμίας στερουμένους ἐλεεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκει, τὸν δὲ κρείττονος ἐραστὴν ἄξιον εἶναι ὑπερθαυμάζειν, ἀλλ' οὐ κολάζειν»³. Ἐφεξῆς ὁ νόμος ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν ἰσότητος δικαιωμάτων μεταξὺ τῶν συζύγων. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ ἱερότητος τοῦ γάμου χριστιανικῆς ἀντιλήψεως τελῶν καὶ ὁ νομοδιδάσκαλος Μοδεστῖνος (3ος αἰ.) καὶ τὸν ἡθικὸν χαρακτήρα αὐτοῦ ἐξαίρων, ὀρίζει τὸν γάμον ὡς «συνάφειαν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ συγκλήρωσιν τοῦ βίου παντός, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνίαν»⁴. Οὕτως, ἀπὸ τοῦ ἔτους 340 μ.Χ., ὁ ἔγγαμος ἀνὴρ δὲν ἐπιτρέπεται πλέον νὰ ἔχη

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 90 προηγουμένου τόμου.

1. Βίος Κων. VI, 26 MPG, 20, 1173B8: «Νόμους ἐκ παλαιῶν ἐπὶ τὸ δαιώτερον ἀνενεοῦτο».

2. C. B r a c e, Cesta Christi σελ. 84.,

3. Εὐσέβ., Βίος Κων. IV, 26 MPG, 20, 1173B. Περὶ. Σ ω ζ ο μ., 'Ε. 'Ι. I, 9 MPG, 67, 881Cξξ.

4. Πανδ. 23. 2, νομ. 1, Βασιλικά, ΚΗ', δ' 1.

παλλακὴν¹, εἰς ἐπίσημα δὲ πρόσωπα μὴ ἔγγραμμα ἀπηγορεύθη νὰ ποιῶσι δημοσίᾳ γνωστὸν, ὅτι συζῶσι μετὰ παλλακῶν². Τὸ καθῆκον τῆς ἠθικῆς ἀγνότητος περὶ τὴν ἀμοιβαίαν πίστιν τῶν συζύγων ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ νόμου ὡς ἱερὰ ὑποχρέωσις³, ἐνῶ ὁ νομοθέτης ἐκφράζει τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς τὸν Κύριον, λέγων, ὅτι διὰ τοῦ νόμου τούτου περὶ ἠθικῆς ἀγνότητος ἐν τῷ γάμῳ μέγα ὄφελος εἰς τὴν πολιτείαν προσγίνεται⁴. Οἱ νόμοι τοῦ Κωνσταντίνου ἀνεγνώρισαν τὰ ἐκ παλλακειᾶς γεννηθέντα τέκνα ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι οἱ γονεῖς αὐτῶν μετὰ τὴν γένεσιν αὐτῶν εἶχον συνάψει νόμιμον γάμον⁵. Δυνάμει τῶν νόμων τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ ἐκ παρανόμων σχέσεων γεννώμενα τέκνα ἐγένοντο νόμιμα, εἴτε συνεπειᾶ ἐπιγενομένου γάμου, εἴτε κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πράξεως⁶. Ἐτέθη περιορισμὸς εἰς τὰς αἰσθησιακὰς ὑπερβολὰς⁷ καὶ τὸ ἔγκλημα τῆς βιαίας ἐπιθέσεως ἐναντίον γυναικός, ὅπερ πρότερον ἐτιμωρεῖτο μόνον ὅταν τὸ θῦμα ἐζήτει ἱκανοποίησιν, ἐτιμωρεῖτο ἤδη διὰ θανάτου καὶ ἂν ἔτι ἡ παθοῦσα δὲν κατήγγελλε τὸ ἔγκλημα⁸. Ὁρισμένοι γάμοι μεταξὺ συγγενῶν ἀπηγορεύθησαν, συμφώνως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις⁹, ὡς καὶ μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων¹⁰. Ἡ πρότασις γάμου πρὸς μοναχὴν ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου¹¹, οἱ νόμοι κατὰ τῆς ἀγαμίας κατηργήθησαν καί, κατ' ἀκολουθίαν, ἡ σωφροσύνη τῶν Χριστιανῶν παρθένων ἐπροστατεύετο ἐναντίον τῶν ἐμπόρων τῆς πορνείας¹². Ἐνῶ δὲ ὁ Ρωμαϊκὸς νόμος ἐπέτασεν ὅπως, ἐάν τις ἐλεύθερος ἤθελε συζευχθῆ γυναικᾶ, ἥτις προηγουμένως ἦτο δούλη, συνέβαινε δὲ μετὰ ταῦτα νὰ γίνῃ μέλος τῆς συγχλήτου, ὁ γάμος ἔνεκα τούτου ἐλύετο, ὁ νόμος ἤδη δέχεται, ὅτι ὁ τοιοῦτος γάμος εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἐπεξηγεῖ· «Συμφώνως τῷ θεῷ νόμῳ, δὲν εἶναι ἡμῖν ἀνεκτὸν ὅπως ἡ εὐμένεια τῆς τύχης πρὸς τὸν ἄνδρα ἀποβαίῃ συμφορὰ βαρεῖα διὰ τὴν σύζυγον»¹³. Παρὰ δὲ τὸν μέγαν σεβασμὸν καὶ τὴν τιμὴν, ὧν ἀπήλαυεν ὁ ἀγνὸς ἀγάμος βίος, αἱ Ἰουστινιανεῖοι Νεαραὶ ρητῶς ἀποφαίνονται, ὅτι «οὐδὲν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ εἶναι ἄξιον σεβασμοῦ μεγαλυτέρου τοῦ σεβασμοῦ, οὐτινος εἶναι ἄξιος ὁ γάμος»¹⁴. Ὁ Ἰουστινιανεὺς Κῶδιξ προυχώρησεν ἔτι περαιτέρω

1. C. B r a c e, Gesta Christi, σελίς 26, E. O l i v e r S A C C, σελίς 53.

2. C. B r a c e, Gesta Caristi, σελίς 28.

3. J u s t. N o v e l., III, 1. 14.

4. J u s t. N o v e l., XIV. 3. 1.

5. C. B r a c e, μν. ἔργ., σελίς 28.

6. C. B r a c e, μν. ἔργ., σελίς 28.

7. C o d. T h e o d., XV, τίτλ. 8.

8. C o d. T h e o d., IX, τίτλ. 24.

9. C o d. T h e o d., III, τίτλ. 12.

10. C o d. T h e o d., I, 3, 7. 2.

11. C o d. T h e o d., VIII, 16. 1.

12. C o d. T h e o d., XV, τίτλ. 8. 1.

13. C o d. T h e o d., V, τίτλ. 4.

14. De Nuptiis : «Nihil in rebus mortalium perinde venerantoum est, atquae matrimonium». (Παρὰ C. B r a c e, μν. ἔργ., σελ. 34 καὶ E. O l i v e r, μν. ἔργ., σελίς 53).

μέχρι τοῦ σημείου νὰ προστατεύη καὶ αὐτὰ τὰ ὑλικά πράγματα, ἅτινα εἶχον ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὴν οἰκογένειαν, ὡς ἐνδείκνυται ἐκ τῆς ἐξῆς ἐξηγήσεως αὐτοῦ· «Δὲν εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸν νόμον νὰ ἐπιτρέπηται ἡ πώλησις τῆς οἰκίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐπέθανεν ὁ πατήρ καὶ ἀνετράφησαν τὰ τέκνα· ἐν τῇ ὁποίᾳ τὸ βλέπειν τὰς μαρμαρίνας προτομὰς τῶν προγόνων μὴ οὔσας εἰς τὰς θέσεις αὐτῶν ἢ ἀνατετραμμένας εἶναι τῷ ὄντι μελαγχολικόν»¹.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ διαζύγιον, ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία ἤτο λίαν αὐστηρά, ἀπαγορεύουσα ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ εἰς τὸν ἄνδρα νὰ ἀποπέμπῃ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ συνάψῃ γάμον διὰ δευτέραν φορὰν², ἀλλ' ἡ Πολιτεία ἐκ φόβου βαρυτέρων ἔτι ἐγκλημάτων παρεδέχθη καὶ ἄλλους λόγους διαζυγίου ἐκτὸς τῆς μοιχείας³. Ἀμφότερα τὰ μέτρα ταῦτα ὑποδηλοῦσιν, ὅτι αἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιπτώσεις διαζυγίων ἦσαν λίαν συχναί, καθὼς ἐπίσης φαίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς σφοδρᾶς κριτικῆς Πατέρων τινῶν ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἐπιδιώκοντες διαζύγιον ἐπεκαλοῦντο πλὴν τῆς μοιχείας καὶ ἄλλας αἰτίας. Οὕτως, ὁ Ἀστέριος Ἀμασειᾶς (περὶ τῷ 400 μ.Χ.) ἔγραφε μετὰ περισσοῦς ἀγανακτήσεως· «Ἐλέχθη μὲν ταῦτα τοῖς Φαρισαίοις τότε· ἀκούσατε δὲ νῦν οἱ τούτων κάπηλοι, καὶ τὰς γυναῖκας ὡς ἱμάτια εὐκόλως μετενδυόμενοι· οἱ τὰς παστάδας πολλάκις καὶ ραδίως πηγνύντες, ὡς πανηγύρεως ἐργαστήρια· οἱ τὰς εὐπορίας γαμοῦντες καὶ τὰς γυναῖκας ἐμπορευόμενοι· οἱ μικρὸν παροξυνόμενοι καὶ εὐθὺς τὸ βιβλίον τῆς διαιρέσεως γράφοντες. Οἱ πολλὰς χήρας ἐν τῷ ζῆν ἔτι καταλιμπάνοντες. Πείθεσθε, ὅτι γάμος θανάτῳ μόνον καὶ μοιχείᾳ διακόπτεται»⁴. Τοῦναντίον, ἄλλοι Πατέρες ἦσαν περισσότερον ἐλαστικοὶ καὶ ἠνείχοντο τὸν μετὰ τὸ διαζύγιον γάμον, ὡς καὶ ὁ νόμος τῆς Πολιτείας. Ἐάν τις εἶναι ἀνίκανος νὰ διατηρήσῃ ἀγνότητά μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτοῦ, λέγει ὁ Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου, ἢ μετὰ τὸ διαζύγιον λόγῳ μοιχείας ἢ λόγῳ ἄλλης αἰτίας, καὶ ἔνεκα τούτου συζευχθῆ δευτέραν γυναῖκα, ἢ ἡ γυνὴ ἄλλον ἄνδρα, ὁ θεὸς λόγος οὔτε καταδικάζει, οὔτε χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς μελλούσης ζωῆς, ἀλλ' ἀνέχεται αὐτὸν διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως, οὐχὶ ἵνα ἔχη δύο γυναῖκας ταυτοχρόνως, ἀλλά, χωρισθεὶς τῆς μιᾶς, νὰ λάβῃ νομίμως δευτέραν⁵.

Τῷ 330-331 ὁ Κωνσταντῖνος περιώρισε διὰ νόμον τοὺς λόγους διαζυγίου.

1. Cod. Just., IX, τίτλ. 37 : «Nec vero domum vendere liceat in qua defecit pater, minor sedit; in qua, majorum imagines, out non videre fixus aut revulsas, videre, satis est lugubre».

2. Ἀποστ. καν. 48 (47), Σύν. Ἐλβίρας, καν. 8 καὶ 10, Σύν. Ἀρελάτης, καν. 10. Πρβλ. C. Hefele, μν. ἔργ., I, σελ. 478.

3. Cod. Theod., III, τίτλ. 16, Θεοδοσίου Β', Nov. τίτλ. 12, J. Gieseler, TBCH, § 105, σελ. 454.

4. Ὁμιλ. εἰς Mtθ. 19. 3, MPG 40,228.

5. Κατὰ Αἰφ. II, Τόμ. I, 4 MPG 41, 1024C7εξ. Πρβλ. Ἱ. Χρυσόστομου, Ὁμιλία εἰς τὸ «Χήρα καταλεγέσθω...», 5 MPG, 51,325.

Κατὰ τοὺς νόμους τούτους ὁ σύζυγος ἠδύνατο νὰ διαζευχθῆ τὴν σύζυγον αὐτοῦ· ἐὰν αὕτη κατελαμβάνετο ἐπὶ μοιχεία ἢ ἐπὶ διαπράξει ἄλλων πράξεων κλονιζουσῶν τὸν θεσμόν τοῦ γάμου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ διαζευχθεὶς σύζυγος ἠδύνατο νὰ συζευχθῆ ἑτέραν γυναῖκα καὶ νὰ κρατήσῃ τὴν προικὰ τῆς πρώτης. Ἄλλ' ἐὰν αὕτη ἤθελεν ἀποδείξει ἑαυτὴν ἀθώαν εἶχεν ἐκ τοῦ νόμου τὸ δικαίωμα οὐ μόνον ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς προικὸς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ὅλης περιουσίας τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐπὶ τῆς προικὸς τῆς δευτέρας αὐτοῦ συζύγου¹. Ἡ σύζυγος ἐξ ἄλλου ἠδύνατο νὰ ζητήσῃ διαζύγιον ἀπὸ τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ὅταν οὗτος ἦτο δολοφόνος, μάγος, ἢ τυμβωρύχος. Ἐὰν ὅμως διεζευγνύετο αὐτὸν ἀναίτιως ἔχανε τὸ δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς προικὸς καὶ ἐξωρίζετο εἰς τινα νῆσον². Οἱ νόμοι οὗτοι σκοποῦντες προφανῶς εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς εὐκολίας μεθ' ἧς προηγουμένως ἐλαμβάνετο τὸ διαζύγιον, ἔφερον ἀναμφισβητήτως τὴν ἐπίδρασιν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας καὶ ἦσαν ἔτι ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ τιμῶν ἀπόψεων. Ὁ ἀνὴρ λόγου χάριν, ἠδύνατο νὰ διαζευχθῆ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ ἐπὶ τῇ αἰτίᾳ τῆς μοιχείας, ἀλλ' ἡ γυνὴ δὲν ἠδύνατο νὰ διαζευχθῆ τὸν σύζυγον αὐτῆς ἐπὶ τῇ ἰδίᾳ αἰτίᾳ. Ἐκτὸς τούτου, φαίνεται ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία ὑπεχρεώθη νὰ ἀκολουθήσῃ ἐν τούτῳ τὸν ἀστικὸν νόμον, πρακτικὴν πρὸς τὴν ὁποίαν πολλοὶ Πατέρες διεφώνουν. Οὕτως, ὁ Ἰω. Χρυσόστομος κηρύττει ὅτι ὁ τε ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ἦσαν ἐξ ἴσου ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπέχωνται πράξεων, ἐνεχουσῶν ἀπιστίαν εἰς τὸν συζυγικὸν δεσμόν³, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος Νανζιανζηνὸς κατεδίκαζε τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου γινομένην διάκρισιν εἰς βάρος τῆς γυναικὸς, ἀναγνωρίζοντος εἰς μὲν τὸν ἄνδρα πλήρη ἐλευθερίαν γὰρ ἔχῃ ἐξωγαμικὰς σχέσεις, εἰς δὲ τὴν γυναῖκα ἐπέβαλλε βαρυτάτας ποινὰς διὰ παραβάσιν τῆς συζυγικῆς πίστεως καὶ ἐμέμφετο τοὺς ἄνδρας, οἵτινες ὡς νομοθέται ἦσαν ἄδικοι, ἑαυτοὺς μὲν ἐλευθέρους ἀποφνημαμένους, τὰς δὲ γυναῖκας ἐνόχους διὰ πράξεις ἐξ ἴσου ἀπηγορευμένας ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἰς τε τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα⁴.

Βραδύτερον ὁ Ἰουστινιανὸς ἐνομοθέτησεν ὅπως τὸ διαζύγιον ἐπιτρέπηται οὐ μόνον ὅταν ἡ σύζυγος καταληφθῆ ἀθετοῦσα τὴν συζυγικὴν πίστιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ σύζυγος ἀποδειχθῆ ἔνοχος τοῦ ἀδικήματος τῆς μοιχείας⁵. Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἶχον μεγάλως εὐρυνθῆ, οὕτως ὥστε ὁ πολι-

1. C. Grace, μν. ἔργ., σελ. 26.

2. C. Grace, ἔνθ' ἀν.

3. Εἰς 1 Θεσ. Ὅμ. 5η, 2 MPG, 62, 424—425. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Μτ. Ὅμ. 17η, 4 MPG, 57, 259/60, καὶ Εἰς Ἐβρ. Ὅμ. 33η, 1, MPG, 63, 225.

4. Λόγος 37ος, 6 καὶ 7 MPG, 36, 289A13, 289C7: «Καὶ γυνὴ μὲν κακῶς βουλευσαμένη περὶ κοίτην ἀνδρὸς μοιχᾶται καὶ πικρὰ ἐντεῦθεν τὰ τῶν νόμων ἐπιτίμια· ἀνὴρ δὲ καταπορευῶν ἀνεύθυνος; Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινώ τὴν συνήθειαν· ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία. Πῶς οὖν σὺ σωφροσύνην ἀπαιτεῖς, οὐκ εἰσφέρεις δέ; πῶς ὁ μὴ δίδως ἀπαιτεῖς;»

5. Νεαρά 28, 7.

τικὸς γάμος, οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ θρησκευτικὸς, ἠδύνατο νὰ διαλυθῇ κατόπιν ἀμοιβαίας συναιρέσεως. Ἐν τούτοις ἡ γυνή, ἥτις διεζευγνύετο ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ἐνεκλείετο εἰς μοναστήριον, ἡ δὲ περιουσία αὐτῆς διενέμετο εἰς τὰ τέκνα αὐτῆς, ἅτινα ἐλάμβανον τὸ ἕν τρίτον, καὶ εἰς τὸ μοναστήριον, ὅπερ εἶχε δικαίωμα ἐπὶ τῶν δύο τρίτων αὐτῆς. Διὰ τὸ αὐτὸ ἀδίκημα ὁ ἀνὴρ πρῶτον μὲν ἐτιμωρεῖτο διὰ προστίμου, ἐν ὑποτροπῇ δὲ ἐστερεῖτο τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ ἐφυλακίζετο εἰς μοναστήριον¹. Τὰ τέκνα ἐνεπιστεύοντο εἰς ἐκεῖνον ἐκ τῶν γονέων, ὃν τὸ δικαστήριον ἔκρινεν ἱκανώτερον νὰ ἀναλάβῃ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν φροντίδας, ἢ εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἦτο ἀνεύθυνος τοῦ διαζυγίου².

Διάφοροι ἄλλαι βελτιώσεις ἐπενεχθεῖσαι ὑπὸ σειρᾶς νόμων ἐρρῦθμισαν τὸ μέχρι τοῦδε ἰσχύον οἰκογενειακὸν δίκαιον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἡθικῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ προΐοντι ἡ τυραννία τῆς *potestatis patriae*, δυνάμει τῆς ὁποίας ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας ἤσκει ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, περιστέλλετο καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς κατελάμβανεν ἡ στοργὴ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ χριστιανοῦ οἰκογενειάρχου. Τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ρωμαϊκὴν *familiam* παρεχώρησαν θέσιν εἰς τὰς περὶ οἰκογενείας χριστιανικὰς ἀρχάς³. Ἡ μήτηρ ἀπέκτησε τὰ αὐτὰ δικαιώματα, οἷα καὶ ὁ πατήρ, εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰ τέκνα, ὧν ἀπέβη ἡ νόμιμος παιδαγωγὸς καὶ ἀπεφάσιζε περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν συζύγων τῶν θυγατέρων αὐτῆς⁴. Τὰ τέκνα ἀπέκτησαν ἐπίσης σπουδαιότατα δικαιώματα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε. Ὁ Ρωμαῖος πατήρ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἐκθέτῃ, ἢ νὰ πωλῇ, ἢ νὰ φυλακίζῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Τὸ μόνον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ πράξῃ, ἦτο τὸ νὰ προσαγάγῃ αὐτὸν ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων καὶ νὰ εἰσηγηθῇ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, ἥτις κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ αὐτῷ. Ὡσαύτως δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ, βιάζων αὐτὸν νὰ δεχθῇ ὡς σύζυγον πρόσωπον, ὅπερ ἀπήρεσκεν αὐτῷ, καίτοι ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ τὸ πατρικὸν δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας περὶ τοῦ προσώπου, ὅπερ ἔκρινεν ἀκατάλληλον διὰ σύζυγον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. Τὸ δικαίωμα τοῦ πατρὸς νὰ παραδίδῃ τὸν υἱὸν πρὸς υἰοθεσίαν εἰς ἄλλην οἰκογένειαν ἐναντίον τῆς θελήσεως αὐτοῦ δὲν ὑφίσταται πλέον. Κατ' ἀκολουθαίαν, καὶ ὁ υἱὸς ἀπέκτησε πλήρες δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ περιουσίας, τὸ δὲ κληρονομικὸν δίκαιον ἐτροποποιήθη οὕτως, ὥστε ἡ περιουσία, ἀντὶ νὰ κληρονομηθῇ ὑπὸ μόνου τοῦ πατρὸς, νὰ δύναται νὰ διανεμηθῇ εἰς ἴσα μερίδια μεταξὺ ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας⁵. Ἐν πᾶσι τοῖς νομοθετικοῖς τούτοις μέτροις διαφαίνεται σαφῶς ἡ μεγίστη καὶ ἀγαθοποιὸς ἐπίδρασις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος

1. Νεα ρά 117, 13.

2. C. Brace, μν. ἔργ., σελ. 27.

3. E. Oliver, SACC, σελ. 53.

4. E. Oliver, SACC, ἐνθ' ἄν.

5. E. Oliver, ἐνθ' ἄν.

ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ὅπερ προσηρμόσθη βαθμιαίως κατὰ τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτερα αὐτοῦ σημεῖα πρὸς τὰς νέας τῆς Χριστιανικῆς Ἡθικῆς ἀρχάς.

Μεταχειρίσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας κατὰ τὰ ἔθνικὰ ἔθιμα

Ἡ σπουδαιότερα ὅμως μεταβολὴ τῶν ἠθικῶν περὶ οἰκογενείας ἀντιλήψεων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς καινῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὅποια ἐσημειώθη εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς μεταχειρίσεως τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ σύγχρονος κόσμος ἐπιδεικνύει πολλὴν φροντίδα διὰ τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων, ἅτινα θεωροῦνται ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἡ εὐτυχία τῆς οἰκογενείας, καὶ ἡ νέα γενεὰ εἰς τὰς χεῖρας τῆς ὁποίας ἡ ἀπερχομένη γενεὰ ἐνάποθέτει τὸ καθῆκον τῆς διαιωνίσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τῆς προαγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν ἐσκέπτετο οὕτω. Κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν περίοδον ὁ ἀνὴρ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ βασιλεὺς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ οἴκου καὶ ἤσκει ἀνεξέλεγκτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ. Ἡ θέλησις αὐτοῦ ἦτο ἀνώτατος νόμος ρυθμίζων τὰ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, εἶχεν οὗτος καὶ ἤσκει δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῆς συζύγου, τῶν τέκνων καὶ τῶν δούλων αὐτοῦ¹. Τὸ ἔθος τοῦτο ἀπέβη σταθερὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κληρονομία μεταβιβαζομένη ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ἐκ τῶν ἀπομεμακρυσμένων καὶ πρωτογόνων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ πεπολιτισμένου Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Ἐν ἐκ τῶν μᾶλλον ἀποτροπαίων χαρακτηριστικῶν τῆς τοιαύτης κληρονομίας ὑπῆρξε τὸ ἔθος τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων. Εἶναι δὲ λίαν ἐκπληκτικὸν τὸ γεγονός, ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς τὰς φιλανθρωπικὰς Ἀθήνας ἡ ἐκθεσις τῶν παιδῶν ἦτο κοινὴ καὶ νομικῶς ἐπιτετραμμένη συνήθεια. Τὸ δὲ ἐκπληκτικώτερον εἶναι, ὅτι καὶ φιλόσοφοι, ὡς ὁ Πλάτων, ἐπεδοκίμαζον τὴν ἐκθεσιν παιδῶν ἐκ γονέων ἀνηκόντων εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις καὶ τῶν δυσμόρφων τοιούτων². Ὡσαύτως ἐν Σπάρτῃ ὁ νόμος ἐπέβαλλεν ὅπως τὰ δυσμορφα καὶ ἀσθενῆ βρέφη φονεύωνται ριπτόμενα εἰς τὸ βάραθρον τοῦ Ταυγέτου. Οὕτω, νεογέννητα βρέφη οὐχὶ σπανίως εὐρίσκοντο ἐκτεθειμένα εἰς ὁδοὺς, καὶ ἄλλους δημοσίους τόπους, ὧν ἡ σκληρὰ τύχη ἦτο πάντοτε νὰ μεταβάλλωνται εἰς δούλους, εἴτε ὑπὸ τῶν εὐρετῶν αὐτῶν, εἴτε ὑπὸ τῶν δημοσίων ἀρχῶν³. Ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος χωρὶς οὐδενὸς αἰσθήματος ἐνοχῆς ἐξέθετε τὰ νεογέννητα βρέφη καὶ ἀνέτρεφε τὰ ἀνευρισκόμενα ἐκθετα, ἕνα καταστῆσθαι αὐτὰ δούλους, πόρνας, ἢ ξιφομάχους⁴. Οἱ γονεῖς

1. A. Gurowski, *Slavery in History* (SH), σελ. 128, W. Blake, *The History of Slavery and the Slave Trade* (HSST), σελ. 25.

2. Πολιτεία, 5, 460.

3. G. Goltz, *Ancient Greek at Work* (AGW), σελ. 193, A. Gurowski, SH, σελ. 114.

4. E. Oliver, SACC, σελ. 31.

ἐπώλουν τοὺς ἑαυτῶν υἱοὺς καὶ ἐθυσίαζον τὴν τιμὴν τῶν θυγατέρων αὐτῶν, ἵνα πληρώσωσι τοὺς φόρους ¹. Ἀκόμη καὶ ὁ ρωμαῖος εὐπατριδῆς ἠδύνατο κατὰ τὸν νόμον νὰ πωλῇ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὡς δοῦλον, καίτοι τοῦτο σπανίως ἐλάμβανε χώραν. Ἡ σκληρότης πρὸς τὰ θήλεα τέκνα ἦτο μεγαλύτερα ἢ πρὸς τὰ ἄρρενα. Εἰς κωμωδίαν τῆς ἐποχῆς παρουσιάζεται ἀνὴρ τις, ὅστις ὀλίγας στιγμὰς πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ εἰς ταξίδιον, διατάσσει τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ μετ' ὀλίγον μήτηρ, νὰ φονεύσῃ τὸ βρέφος ἐὰν ἐγεννᾶτο θῆλυ. Ἐν συνεχείᾳ ἡ πλοκὴ τοῦ ἔργου περιγράφει τὴν μητέρα ἐπὶ τοσοῦτον δειλήν, ὥστε ἀντὶ νὰ φονεύσῃ ἐξέθεσε τὸ γεννηθὲν θῆλυ βρέφος. Ὁ αὐτὸς πατὴρ περαιτέρω ἐμφανίζεται ἐπικαλούμενος τὸ φιλόθρωπον ἀπόφθεγμα: « Ἀνθρωπὸς εἰμι καὶ οὐδὲν τὸ ἀνθρώπινον εἶναι πρὸς ἐμὲ ξένον », ἐνῶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπιτιμᾷ τὴν μητέρα διότι εἶχεν οὕτως φεισθῆ τῆς ζωῆς τοῦ τέκνου αὐτῆς ². Ὁ Πλαῦτος ³ ἀναφέρει, ὅτι οἱ γονεῖς ἠδύνατο, συμφώνως πρὸς ὑπάρχον ἔθος, νὰ ἐκθέτῳ εἰς θάνατον τὰ θήλεα τέκνα αὐτῶν ἀνευ φόβου καταδικῆς τινός, ἐνῶ ὁ Στοβαῖος βεβαίως χαρακτηριστικῶς, ὅτι οἱ πτωχοὶ ἀνατρέφουσι τὰ ἄρρενα τέκνα αὐτῶν, ἀλλὰ τὰς θυγατέρας ἐκθέτουσι καὶ οἱ μὴ πτωχοὶ ⁴. Ἐκ παπύρου τινός τῆς Ὀξυρύγχου, χρονολογουμένου ἀπὸ 17 Ἰουνίου 1 π.Χ., ἀνακαλυφθέντος καὶ δημοσιευθέντος ὑπὸ τῶν Grenfill καὶ Hunt ⁵, μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἀπάνθρωπος αὕτη μεταχειρίσις μεθ' ἧς ὁ παλαιὸς κόσμος ὑπεδέχετο τὰς εἰς τὴν ζωὴν ἐρχομένας νέας ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις, εἶχεν ἐπίσης ἐπικρατήσῃ καὶ ἐν Ἀνατολῇ. Ἐργάτης τις ἐξ Αἰγύπτου, ὀνόματι Ἰαρίων, ἀναφέρεται εἰς τὸν πάπυρον τοῦτον, γράφει πρὸς τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἄλιν ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἀναμενομένης λοχείας αὐτῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν παραγγέλλει: « Ἐὰν ἐλευθερωθῆς καὶ γεννήσῃς ἄρρεν, ἄφες αὐτὸ ζῆν, ἐὰν ἕμῳς γεννήσῃς θῆλυ ἀπόρριψον αὐτό ».

Ὁ Κουίντιλιανὸς παρέχει ἡμῖν τὴν πληροφορίαν, ὅτι « τὸ μὲν φονεῦειν ἀνθρώπον θεωρεῖται πολλὰκις ἐγκλημα, ἀλλὰ τὸ φονεῦειν τινὰ τὰ ἴδια τέκνα θεωρεῖται ἐνίοτε ἐξαισία πρᾶξις παρὰ τοῖς Ρωμαῖοις » ⁶. Ὁ Ὀβίδιος περιγράφει παθητικώτατα τὴν εἰκόνα ἐκείνων τῶν νεογεννητῶν μικρῶν καὶ ἀπροστατεῦτων ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, ὧν « ἡ πρώτη ἡμέρα ἦτο καὶ ἡ τελευταία » τῆς ζωῆς των, διότι ἅμα τῇ γεννήσῃ αὐτῶν ἐξετίθεντο πρὸς βορὰν τῶν θηρίων. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει, ὅτι ὑπῆρχόν τινες, οἱ ὁποῖοι περιήρχοντο κατὰ τὴν νύκτα

1. Ζωσίμου, Ἴστ. νέα, II, 38, σελ. 104.

2. Terence (185-159 π.Χ.) Andr., Act. IV, σκηνή 5, παρὰ C. Bra ce, Gesta Christi, σελ. 72 ἐξ.

3. Act. I, σκηνή 3, ἐνθ' ἀν., σελ. 73.

4. Παρὰ C. Bra ce, ἐνθ' ἀν.

5. Deismann, Light from the Ancient East, σελ. 157, παρὰ E. Olive r, SACC σελ. 32.

6. Guent. Dec., 306, VI, παρὰ C. Bra ce, Gesta Christi, σελ. 73.

καρδοκοῦντες τὴν ἔκθεσιν τῶν δυστυχῶν αὐτῶν μικρῶν πλασμάτων, ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦν διὰ τοὺς χειρίστους σκοποὺς¹. Ὁ δὲ Πλίνιος ὁμιλεῖ περὶ ἀσυνειδήτων τινῶν θηρευόντων ἐγκεφάλους καὶ μυελούς ὀστέων νηπίων, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποιοῦν πρὸς κατασκευὴν μαγικῶν ἢ ἰατρικῶν φίλτρων². Τὸ ἔθος τῆς θανατώσεως τῶν τέκνων ἦτο δυνατόν νὰ δικαιολογῆται ἀκόμη καὶ ὑφ' ἐνὸς ἠθικολόγου, ὡς ὁ Σενέκας, ὅστις ὡς ἐξῆς ἀπολογεῖται διὰ τὴν σκληρότητα ταύτην· « Ἡμεῖς, λέγει, τὰ μὲν τερατόμορφα τέκνα φονεύομεν, ὅσα δὲ παῖδια εἰσὶν ἐκ γενετῆς ἀσθενῆ καὶ μὴ φυσικῶς διαπεπλασμένα πνίγομεν. Δὲν εἶναι ὁ θυμὸς, ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος, ὅστις ἐπιβάλλει ὅπως οὕτω χωρίσωμεν τὰ ἄχρηστα ἀπὸ τὰ ὕγια »³. Ἡ βάρβαρος καὶ ἐγκληματικὴ αὕτη μεταχείρισις τῶν παιδῶν ὑπερέβαιεν ἐνίοτε τὰ ὅρια καὶ τῆς τολμηροτέρας ἔτι φαντασίας. Οὕτως ἐν Ρώμῃ οὐδαμῶς ἐδιώκοντο οἱ κατ' ἀπάνθρωπόν τινα συνήθειαν ἀκρωτηριάζοντες μικροὺς παῖδας καὶ ἐκθέτοντες ὕστερον αὐτοὺς εἰς τὰ ὄμματα τῶν φιλανθρώπων χάριν ἐπαιτείας. Ὁ Σενέκας ὁμιλῶν περὶ τῶν δυστυχῶν ἐκείνων πλασμάτων φερόντων ἄκρα συντετμημένα, ἀρθρώσεις ἐθραυσμένας καὶ νῶτα κεκυρτωμένα καὶ ἐκτιθεμένων ὑπὸ ἐπαιτῶν, οἵτινες ἀφοῦ εὔρον ταῦτα ἐγκαταλελειμμένα παρεμόρφωσαν αὐτὰ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀπαισιωτέρας ἐκμεταλλεύσεως, ἐκσπᾶ μετ' ἄκρας ἀγανακτήσεως· « Ὅθ' ἐπεθύμουν νὰ γνωρίζω ποῖοι ἐφεῦρον τὸ ἐργαστήριον τοῦτο τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος, τὸ σφαγεῖον τοῦτο τῶν νηπίων! »⁴

Παιδία οὕτως ἐγκαταλελειμμένα ὑπὸ τῶν ἰδίων γεννητόρων συνελέγοντο εἴτε ὑπὸ μαγισσῶν, αἵτινες ἐχρησιμοποιοῦν τὰ σώματα αὐτῶν διὰ μαγείας, εἴτε συνηθέστρον ὑπὸ δουλεμπόρων, οἵτινες ἀνέτρεφον αὐτὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐν καιρῷ χρησιμοποίησεως αὐτῶν εἴτε ὡς δούλων, εἴτε ὡς ἱεροδούλων, ἐὰν ταῦτα ἦσαν θήλεα. Ὁ πατήρ, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω ἐν τῇ κωμῳδίᾳ τοῦ Terence, λέγει περιφρονητικῶς πρὸς τὴν μητέρα, ἐπειδὴ ἐφείσθη ἐκ δειλίας τῆς ζωῆς τῆς νεογεννήτου θυγατρὸς αὐτῆς· « Ποῖον σκοπὸν εἶχες ; Τί ἐπεθύμεις ; Σκέφθητι· θὰ ἤθελες νὰ ἐγκαταλείψῃς τὴν θυγατέρα σου εἰς χεῖρας τῆς μαγίσσης ἐκείνης ; Εἶναι φανερόν· σὺ ἡ ἰδία ἐβοήθησας αὐτὴν νὰ γίνῃ δούλη ἢ πόρνη! »⁵.

Ἡ ἔκθεσις ἐγένετο συνήθως κατὰ τὴν νύκτα καὶ εἰς ἀπόκεντρα σημεῖα τῶν πόλεων, ἐνθα τὰ ἀτυχῆ ἐκθετα, ἐὰν δὲν ἀνευρίσκοντο ἐγκαίρως ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες εἶχον ἀναγάγει τὴν περισυλλογὴν τῶν ἐκθέτων εἰς ἐπικερδῆ ἐνασχόλησιν, εὔρισκον βέβαιον θάνατον. Καίτοι δὲ οἱ πατέρες εἶχον οὕτω παραδώσει τὰ ἐκθετα τέκνα αὐτῶν κατὰ τὰς μεγαλυτέρας πιθανότητας εἰς τὸν θάνατον, ἐν

1. Ἐπιστ. XII.

2. Hist. Nat., 28. 3. Παρὰ C. B r a c e, ἔνθ' ἀν.

3. Παρὰ C. B r a c e, Gesta Christi, σελ. 73.

4. Αὐτόθι, σελ. 74.

5. Terence, ἔνθ' ἀν. Παρὰ C. B r a c e, Gesta Christi, σελ. 74.

τούτοις ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκτεθέντα βρέφη, διασφζόμενα τυχαίως ὑπὸ ἀγαθοεργῶν προσώπων, ἀπέβαινον μετὰ ταῦτα διακεκριμένοι προσωπικότητες ¹. Ὁ Γιουβενάλιος περιγράφει ὥραϊαν τινὰ ρωμαίαν δέσποιναν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ μεταβαίνουσαν συνεχῶς εἰς τὸ Velabrum, θέσιν ἐξωθι τῆς Ρώμης, ἐνθα ἐξετίθεντο συνήθως τὰ βρέφη, ἐλπίζουσα νὰ εὕρῃ ἐκεῖ ἐκτεθειμένον τι νήπιον κατάλληλον νὰ λάβῃ τὴν θέσιν τοῦ ἰδίου αὐτῆς τέκνου, οὔτινος ματαίως ἀνέμενε τὴν γέννησιν, ἵνα οὕτω ἐξασφαλίσῃ κληρονόμον ². Μετὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων ἦτο στενῶς συνδεδεμένον καὶ τὸ ἔθος τῆς ἐκτρόσεως ἢ τῆς καταστροφῆς τῆς ζωῆς ἐν τῇ πρώτῃ καταβολῇ αὐτῆς, ὅπερ ἦτο λίαν σύνηθες μετὰ τῶν πλουσίων Ρωμαίων ³.

Ἀληθῶς εἰπεῖν, τὰ φιλόφθωρα αἰσθήματα δὲν ἔλειπον ἐντελῶς ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἐν σχέσει πρὸς τὰς σκληρὰς καὶ ὀλεθρίας ταύτας πράξεις. Στωϊκοὶ φιλόσοφοι, ρήτορες καὶ ποιηταὶ ἤγειραν φωνὴν διαμαρτυρίας κατὰ τῶν ἐγκλημάτων τούτων. Οὕτως, ὁ Ἰούλιος Παῦλος, Στωϊκὸς δικαστικὸς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σεβήρου (222-225 μ.Χ.), ἀπεφαίνετο περὶ τῶν μητέρων ἐκείνων, αἵτινες κατέστρεφον τὴν ζωὴν ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῶν, ἢ ἤρνούοντο νὰ θηλάζωσι τὰ ἴδια τέκνα, ἢ ἐξέθετον αὐτὰ εἰς δημοσίους τόπους, ὅτι ἦσαν ἔνοχοι εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν εἰς δὴν καὶ οἱ φονεῖς ⁴. Αὐτοκράτορες ἐξ ἄλλου, ὡς ὁ Σεβήρος καὶ ὁ Διοκλητιανὸς, ἐθέσπισαν μέτρα σκοποῦντα εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ἀπὸ τοῦ πατρὸς παντὸς δικαίωματος, ὅπερ εἶχε πρότερον νὰ πωλῇ ἢ νὰ διδῇ τὰ τέκνα αὐτοῦ ὡς ἐνέχυρα τῶν χρεῶν αὐτοῦ ⁵. « Καὶ ὁμοίως, λέγει ὁ Grace, ὡς καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε μοιραία τις ἔλλειψις ἰσχύος ὅπως αἱ καλά προθέσεις τεθῶσιν εἰς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν. Ἡ καταπληκτικὴ πτωχεία τοῦ Κράτους ὠδήγει τοὺς πτωχοὺς ἀκαταπαύστως εἰς τὰς παραβάσεις ταύτας, ἐνῶ οἱ πλούσιοι δὲν ἠσθάνοντο ἀρκετὴν ἐσωτερικὴν παρόρμησιν νὰ ἀκολουθήσωσι τὰς στωϊκὰς παραινέσεις καὶ ἀντισταθῶσιν εἰς τὸ δέλεαρ τῆς φιλαύτου σκληρότητος. Ρωμαῖοὶ τινες αὐτοκράτορες ἐπειράθησαν νὰ θεραπεύσωσι τὰ κακὰ ταῦτα διὰ τῆς ἰδρύσεως φιλοφθωρικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν ἐγκαταλελειμμένων εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν μοῖραν μικρῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων. Τὰ πάντα ἀπέβαινον εἰς μάτην. Τὰ ἀδικήματα τῆς ἐκθέσεως, τῆς θανατώσεως καὶ τῆς πωλήσεως τῶν τέκνων ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτῶν γονέων ἐποπλαπλασιάζοντο. Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία οὐδαμῶς φαίνεται νὰ ἤσκησεν ἐπίδρασιν τινα ἐπὶ τῆς νομοθεσίας μεγαλυτέραν ἢ ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς» ⁶. Ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε καὶ αὐτὸ τὸ

1. C. Grace, ἐνθ. ἀν.

2. Satire, VI. 605. Παρὰ C. Grace, αὐτ. σελ. 75.

3. C. Grace, ἐνθ' ἀν.

4. C. Grace, ἐνθ' ἀν.

5. C. Grace, Gesta Christi, σελ. 76.

6. Gesta Christi, σελ. 75 ἐξ.

Ισχυρότερον τῶν φυσικῶν ἐνστίκτων, τὸ πατρικὸν ἢ τὸ μητρικὸν, εἶχεν ὄλοσχερῶς διαστραφῆ. Μόνον δύναμις θεία ἠδύνατο νὰ ἐπεξεργασθῆ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπειᾶς καὶ νὰ ἀναπαραγάγῃ ἐξ αὐτῶν νέαν δημιουργίαν, ἐν ἣ ἡ παιδικὴ ἡλικία θὰ ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ καὶ καρπωθῆ τὴν δέουσαν ἐκτίμησιν καὶ στοργήν. Καὶ τὴν δύναμιν ταύτην ἔφερεν ἐν ἑαυτῇ ἡ καινὴ τοῦ Χριστοῦ διδασχῆ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας τὸ παιδί εὖρε θέσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ πολὺ διάφορον ἐκείνης, ἣν εἶχεν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Ρωμαϊκοῦ νόμου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἔθους.

Ριζικὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου μεταχειρίσεως τῶν παιδῶν ἐξ ἐπιδράσεως Χριστιανικῆς

Ἦδη, ἀφ' οὔτου ὁ Ἰησοῦς ἐκάλεσε πλησίον αὐτοῦ τὰ μικρὰ παιδία «καὶ ἐναγκαλισάμενος αὐτὰ κατευλόγει τιθεὶς τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὰ» (Μάρκ. 10. 16), τὸ παιδί κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν ἐκέρδησε διὰ παντός τὴν ἀγάπην καὶ τὴν προστασίαν τῶν μεγαλύτερων αὐτοῦ. Ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ, κατὰ τὰς χριστιανικὰς ἀρχάς, ὑπολαμβάνεται πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὡς δικαίωμα ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον καὶ μάλιστα ἡ ζωὴ τῶν παιδίων. «Φρονοῦμεν ὅτι ἡ γυνή, ἥτις διαπράττει ἀμβλωσιν εἶναι ἀνθρωποκτόνος καὶ ὅτι ἡ ἐκθεσις ἐνὸς παιδίου σημαίνει θάνατον δι' αὐτό», λέγει ὁ Ἀθηναγόρας εἰς τὴν Ἀπολογία αὐτοῦ¹. Οἱ Χριστιανοὶ οὐδέποτε κατελήφθησαν ἐνοχοὶ τῆς ἐγκληματικότητος ταύτης τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐκθέσεως τῶν νηπίων, λέγει ἄλλος τις ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ². Ἐκ τῆς γραμματείας τῆς ἐποχῆς μαθάνομε, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς διεξήγαγον ἀκατάπαυστον ἀγῶνα, πρὸς ἐκρίζωσιν τῶν φρικωδῶν τούτων κακιῶν. «Ἡμεῖς ἐδιδάχθημεν, λέγει Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς³, ὅτι ἡ ἐκθεσις τῶν γεννωμένων τέκνων εἶναι πρᾶξις ἀξιοκατάκριτος». Ἐν συνεχείᾳ δίδει διέξοδον εἰς τὴν ἐκχειλίζουσαν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀγανάκτησιν κατὰ τοῦ «ἄγους» τῆς ἐπὶ πορνείᾳ προαγωγῆς ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν οὐ μόνον τῶν θυγατέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρρένων τέκνων αὐτῶν, ἅτινα ἀνατρέφονται δίκην ἀγελῶν βοῶν ἢ αἰγῶν ἢ προβάτων ἢ ἕκτων φορβάδων, ἵνα χρησιμοποιοθῶσιν διὰ τοὺς πλέον ἐκατονομάστους σκοπούς. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἐπίσης, ὑπαμνισσόμενος τὴν ὑπὸ τῶν ἐθνι-

1. Πρεσβεία, 35, MPG, 6, 969A12, B3.

2. Ἐπιστ. Πρὸς Διόγνητον, 5 MPG, 2, 1173C2 : «(Οἱ χριστιανοὶ) γαμοῦσιν ὡς πάντες τεκνογονοῦσιν, ἀλλ' οὐ ρίπτουσι τὰ γεννώμενα».

3. Ἀπολογία I, 27 MPG, 6, 369B : «Ἡμεῖς δέ, ἵνα μὴ δένα διώκωμεν μὴδὲ ἀσβεβοῦμεν ἐκτιθέναί καὶ τὰ γεννώμενα πονηρὸν εἶναι δεδιδάγμεθα· πρῶτον μὲν, ὅτι τοὺς πάντας σχεδὸν ὀρῶμεν ἐπὶ πορνείᾳ προάγοντας, οὐ μόνον τὰς κόρας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄρσενας, καὶ ἂν τρόπον λέγονται οἱ παλαιοὶ ἀγέλας βοῶν ἢ αἰγῶν ἢ προβάτων τρέφειν ἢ ἕκτων φορβάδων, οὕτω νῦν παῖδας εἰς τὸ ἀισχρῶς χρῆσθαι μόνον· καὶ ὁμοίως θηλειῶν καὶ ἀνδρογύνων καὶ ἀρρητοποιῶν πληθὸς κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπὶ τούτου τοῦ ἄγους ἔστηκε».

κῶν κακὴν μεταχειρίσιν τῶν ἰδίων αὐτῶν τέκνων, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρὸς τὰ τέκνα αὐτοῦ σκληρότερος καὶ τῶν ζῴων καὶ ἐλέγχει αὐστηρῶς τὰς γυναῖκας, αἵτινες « τὰ μὲν οἴκοι κυϊσκόμενα ἐκτιθέασι παιδία, τοὺς δὲ τῶν ὀρνιθῶν ὑπολαμβάνουσι νεοττοὺς »¹. Καὶ ὁ Λακτάντιος κατηγορεῖ τοὺς ἐθνικοὺς ὡς « ἐκπαιδεύοντας τὸ ἴδιον αἷμα διὰ τὴν δουλείαν ἢ τὸ πορνεῖον »². Ὁ δὲ Μέγας Βασίλειος καταφέρεται ἐναντίον τοῦ θεάματος ἐλευθέρων παιδίων παλουμένων ὑπὸ δανειστῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὡς καὶ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἐπώλουν τὰ τέκνα αὐτῶν λόγῳ πτωχείας³.

Τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεταχειρίσιν τῶν παίδων ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐκδηλούμενον εἴτε ὑπὸ μορφήν αὐστηρᾶς κριτικῆς, ὡς ἀνωτέρω, κατὰ τῆς ἀπανθρώπου καὶ βαρβάρου ταύτης πρακτικῆς, εἴτε ὑπὸ μορφήν πράξεως εἰς τὸν πρακτικὸν βίον τῶν Χριστιανῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων, κατέστησε ταχέως τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ αἰσθητὴν ὑπὸ τῆς νομοθετούσης ἀρχῆς, ἥτις ἤδη διὰ διαφόρων νομοθετικῶν μέτρων ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξάλειψιν τοῦ κακοῦ τούτου. Ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο ὁ πρῶτος, ὅστις κατήγγησε τὸ παλαιὸν δικαίωμα τοῦ πατρὸς νὰ φονεῖ τὰ ἴδια αὐτοῦ τέκνα⁴ καὶ ἀνεγνώρισεν ὡς νόμιμα τέκνα, τὰ γεννηθέντα ἐκ γονέων εὐρισκομένων πρὸς ἀλλήλους εἰς σχέσιν παλλακειᾶς, ἐὰν οἱ γονεῖς αὐτῶν συνεζεύχθησαν ὕστερον νομίμως⁵. Ἀλλ' ἡ πλήρης ἐξάλειψις τοῦ ἔθους τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ πραγματοποιηθῇ ἀμέσως, λόγῳ τῆς τρομερᾶς πτωχείας καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Πάντοτε ἠγεῖρετο ἡ ἀνυπέβλητος δυσχέρεια περὶ τοῦ δέοντος γενέσθαι ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν ἐκτιθεμένων παίδων. Ἡ δυσχέρεια αὕτη σταθερῶς προβάλλει πάντοτε κατὰ τὴν πρόβδον τῆς νομοθεσίας, τῆς σκοπούσης τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ κακοῦ τούτου. Οὕτως, ὁ Κωνσταντῖνος τῷ ἔτει 315 ἠναγκάσθη νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀκόλουθον προκήρυξιν· «Ἐπιτάσσομεν ὅπως δημοσιευθῇ τάχιστα νόμος εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας ἀπαγορεύων εἰς τοὺς γονεῖς νὰ ἐκτείνωσι παιδοκτόνον χεῖρα ἐπὶ τῶν νεογενήτων τέκνων αὐτῶν . . . Ἐὰν πατὴρ τις προσάγῃ τὸ τέκνον αὐτοῦ λέγων ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ συντηρήσῃ αὐτό, διατάσσομεν ὅπως χωρὶς ἀναβολῆς δοθῶσιν σὺτῶν τρόφιμα καὶ ἐνδύματα, διότι ἡ φροντίς περὶ τῶν νεογενήτων οὐδεμιᾶς ἀναβολῆς εἶναι δεκτικὴ, καὶ ὅπως τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ Κράτους βοηθῇ εἰς τὰ ἔξοδα ταῦτα ἐκ τῶν δημοσίων προσόδων»⁶. Εἰς ἄλλην δὲ προκήρυξιν, τῷ ἔτει 321, λέγει· «Ἐπληροφορήθημεν ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, ὑποφέροντες ἐκ τῆς σπάνιως τροφίμων πωλοῦσι

1. Παιδαγ. III, 4 MPG, 8, 597.

2. Divinarum Inst. lib. VI.

3. Παρὰ C. B r a c e, Gesta Christi, σελ. 77.

4. Cod. Theod., XI, 27 (315 μ.Χ.).

5. C. B r a c e, ἔνθ' ἀν., σελ. 28.

6. Παρὰ C. B r a c e, Gesta Christi, σελ. 78.

και ἐνεχυριάζουσι τὰ τέκνα αὐτῶν. Ὅθεν διατάσσομεν ὅπως οἱ ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τελοῦντες, ὡς οὐδεμίαν πρόσοδον προσωπικὴν ἔχοντες, ὡς και οἱ μόνον μετὰ πολλῆς δυσκολίας δυνάμενοι νὰ συντηρῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν, τυγχάνωσι βοηθείας ὑπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου πρὶν ἢ ὑποκύψωσιν ὑπὸ τὰ πλήγματα τῆς πτωχείας· διότι εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὰ ἥθη ἡμῶν νὰ ὑπάρχῃ τις ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας, ὅστις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαναγκασθῇ ὑπὸ τῆς πείνης νὰ διαπράξῃ τοιοῦτον ἔγκλημα»¹.

Βραδύτερον, τῷ ἔτει 331, ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέδωκε νόμον ἐπιτρέποντα εἰς οἰονδήποτε νὰ ἀναλάβῃ και υἱοθετήσῃ ὡς ἴδιον τέκνον ἐκτεθὲν νήπιον, ἢ νὰ κρατήσῃ αὐτὸ ὡς δούλον, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιβάλλῃ κυρώσεις κατὰ τῶν ἐκθετόντων τὰ τέκνα αὐτῶν. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ φυσικὸς πατὴρ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀπαιτήσῃ τὸ τέκνον αὐτοῦ, ἐκτὸς ἐὰν κατέβαλλε χρηματικὴν ἀποζημίωσιν, ἢ ἀντικαθίστα αὐτὸ δι' ἑτέρου δούλου². Τῷ 366 ὁ Οὐαλεντιανὸς ἔδωκε μεγαλύτεραν ἔμφασιν εἰς τὸ καθῆκον τῶν γονέων τῆς συντηρήσεως τῶν τέκνων αὐτῶν και ἀπηγόρευεν ἐπὶ αὐστηροτάτῃ ποινῇ τὴν ἐκθεσιν αὐτῶν, ἀλλ' ὁ ἐκθέσας τὸ τέκνον αὐτοῦ γονεὺς ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπετο νὰ ἀπαιτήσῃ ὡς ἰδικόν του τὸ παιδίον, ὅπερ ὁ ἴδιος εἶχεν ὀδηγήσει εἰς τὸν θάνατον. Οὐχ ἦττον, εἰς πτωχοὺς γονεῖς δὲν ἀπηγορεύθη τελείως ἡ πώλησις τῶν τέκνων, ἀλλ' ἐὰν οὗτοι ἤθελον ἀπαιτήσῃ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν ἄφειλον νὰ καταβάλωσιν ὀλόκληρον τὴν ἀξίαν, ἣν εἰσέπραξαν κατὰ τὴν πώλησιν, ἠὺξήμενην κατὰ τὸ ἐν πέμπτον αὐτῆς³.

Νομικὰ μέτρα σκοποῦντα τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐκρίζωσιν τοῦ κακοῦ τῆς τοιαύτης μεταχειρίσεως τῶν παιδῶν ἐλήφθησαν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις ἐθέσπισε νόμους, δυνάμει τῶν ὁποίων ἐγκαταλελειμμένα νήπια, ἀκόμη και ἂν ταῦτα εἶγον περιέλθει εἰς κατάστασιν δουλείας, ἠλευθεροῦντο. Δυνάμει τῶν αὐτῶν νόμων τὰ ἐκθετα δὲν ἀνῆκον πλέον κατὰ κυριότητα οὔτε εἰς τὸν εὐρέτην, οὔτε εἰς τοὺς γονεῖς, ὅστινες ἐξέθεσαν αὐτά⁴. Τῷ 533 βλέπων ὅτι ἡ ὑπάρχουσα νομοθεσία ἦτο ἐπι ἀνίσχυρος νὰ περιορίσῃ τὸ κακὸν τοῦτο, ἐχαρακτήρισεν τὴν ἐκθεσιν τῶν παιδῶν ὡς τὸ μεγαλύτερον ἔγκλημα και ἠπέλειψε τοὺς ἐνόχους αὐτοῦ διὰ τῶν αὐστηροτέρων τῶν ποινῶν. Ἐπιπέλασε διὰ τοῦ νόμου τούτου προγενεστέραν διάταξιν, δυνάμει τῆς ὁποίας πάντα τὰ ἐκθετα ἀπέκτων ἅμα τῇ ἰσχύϊ τοῦ νόμου τὴν ιδιότητα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου⁵, τὴν φροντίδα περὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν ὁποίων ἀνέθετεν εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἐπισκόπους και ἐπάρχους⁶, και διεκήρυξεν ὅτι ἡ πρᾶξις τῆς ἐκθέσεως τῶν

1. Cod. Theod., XI, τίτλ. 27.

2. Cod. Theod., V, 9, 1.

3. C. B r a c e, Gesta Christi, σελ. 78 ἐξ.

4. Cod. Just., I, 4, 24, VIII, 51. 3, Νεαρά 153.

5. Cod. Just., XII.

6. Νεαρά, II, 180, 181.

τέκνων εἶναι σκληροτέρα καὶ τοῦ φόνου, καθ' ὅσον πλήττει ἀσθενεῖς καὶ ἀνυπερασπίστους ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις δεσμένες τοῦ ἐλέους καὶ τῆς προστασίας τῶν γεννητόρων αὐτῶν¹. Αἱ Νεαραὶ αὐτοῦ ἠμιλοῦσι περὶ τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων ὡς περὶ ἐγκλήματος ξένου πρὸς τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα, ἕπερ οὐδὲ βάρβαροι διαπράττουσιν². Ἐν τούτοις, ὁ νόμος εἰς περιπτώσεις δεινῆς ἀθλιότητος ἐπιτρέπει ἀκόμη εἰς τοὺς γονεῖς νὰ πωλῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως, εἰς δὲ τὸν ἀγοραστὴν νὰ κρατῇ αὐτὰ ὡς δούλους³.

Παραλλήλως πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ ἡ Ἐκκλησία κατέβαλε μεγίστας προσπάθειας πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι, μολοντί θεωρητικῶς ἠναντιώθησαν πρὸς τὸ ἔθος τοῦτο, ἐν τῇ πράξει ὑπεχρεώθησαν, ὡς καὶ οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες, νὰ συγκατατεθῶσιν εἰς τὴν συνέχισιν τῆς πράξεως, καθ' ἣν οἱ παῖδες ἐπετρέπετο νὰ γίνωνται δούλι, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ σώσωσιν αὐτοὺς «ἐκ τῶν ὀδόντων τῶν κυνῶν», ἀλλ' ἐν ταύτῃ παραινοῦσι τοὺς Χριστιανούς νὰ περισυλλέγωσι τὰ ἐγκαταλελειμμένα παῖδια καὶ ἢ νὰ υἱοθετῶσιν αὐτὰ ἢ νὰ κρατῶσιν αὐτὰ ὡς δούλους. Ἡ Σύνοδος τῆς Vaison (442) ἐθέσπισε κανόνας ἀφορῶντας εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν προστασίαν τῶν ἐκθέτων, καθ' οὓς ἐάν τις ἀνεύρισκεν ἐκθετεῖμόν παῖδιον ὄφειλε νὰ προσκομίσῃ αὐτὸ εἰς τὸν ναόν, ἔνθα τὸ γεγονός ἐπιστοποιεῖτο καὶ τυπικῶς⁴. Ἄλλαι διατάξεις προέβλεπον περαιτέρω ὅπως τὸ ἐκθετον παραδίδηται εἰς τοὺς γονεῖς αὐτοῦ, ἐάν οὗτοι ἤθελον ζητήσῃ αὐτό, ἢ ἐμπιστεῦνται εἰς τὴν φροντίδα ἄλλου τινός, συνήθως χριστιανικῆς τινος οἰκογενείας. Τῇ φροντίδι τῆς Ἐκκλησίας τὰ δυστυχεῖ καὶ ἀδύνατα ταῦτα πλάσματα ἐγίνοντο δεκτὰ εἰς νηπιοτροφεῖα ἢ ὄρφανοτροφεῖα, ἅτινα εἶχον ἰδρυθῆ καὶ συνετηροῦντο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ παρεδίδοντο εἰς χριστιανικὰς οἰκογενείας, ἵνα ἀνατραφῶσι καὶ διδαχθῶσι νὰ διάγωσι βίον ὠφέλιμον καὶ παραγωγικόν. Ἡ Ἐκκλησία ὡσαύτως προσεκάλει τὰς ἀγάμους νέας, αἵτινες τυχὸν ἐκ παρανόμων σχέσεων ἐμελλον νὰ γεννήσωσι τέκνα, ὅπως ἀντὶ νὰ ἐκθέτωσιν ἀφήνωσιν αὐτὰ εἰς τὴν θύραν τοῦ ναοῦ⁵, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν περὶ αὐτῶν φροντίδα ἡ Ἐκκλησία. Διὰ τῶν φιλανθρωπικῶν τούτων μέτρων ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὡς φορεὺς τοῦ πνεύματος τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, συνέβαλεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἐκρίζωσιν ἐνὸς κακοῦ, ἕπερ ἠδυνάτει νὰ ἐμποδίσῃ ὁ νόμος, καὶ οὕτως ἀπεξήρανε μίαν πηγὴν, ἐξ ἧς ἡ δουλεία καὶ ἡ πορνεία ἐν μεγίστη ἀναλογία ἐπεστράτευον τὰ ἑαυτῶν θύματα.

1. Πανδ. 25, 3, 4.

2. Νεαρά III.

3. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 80.

4. C. Brace, Gesta Christi, σελ. 79.

5. E. Oliver, SACC, σελ. 51.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Κρατική εκπαίδευσις

Πολύ ὀλίγα σχετικῶς γνωρίζομεν περὶ τοῦ εἴδους καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς παιδείας, ἣν παρεῖχε τὸ Κράτος κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους¹. Γνωρίζομεν ἀρκετὰ περὶ ὑπάρξεως θεάτρων, ἀμφιθεάτρων, ἵπποδρόμων, μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ δημοσίων κτιρίων, δι' ὧν οἱ αὐτοκράτορες ἐκόσμουσαν τὰς πρωτεύουσας αὐτῶν καὶ ἄλλας μεγάλας πόλεις, ἀλλὰ περὶ κρατικῶν σχολείων καὶ περὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ἕπερ ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν. Ἡ ἔλλειψις αὕτη μαρτυριῶν βεβαίως οὐδαμῶς δικαιολογεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑφίστατο τότε δημοσία ἐκπαίδευσις. Ὅπως τοῦναντίον, αἱ ἀνώτεροι ἰδιωτικαὶ σχολαὶ καὶ ἡ πλουσία γραμματεία τῆς ἐποχῆς εἶναι σαφεῖς ἑνδείξεις περὶ ὑπάρξεως δημοσίας ἐκπαιδεύσεως εἰς ἀρκούντως ὑψηλὸν ἐπίπεδον².

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν ὅτι τοῦτο ἐβασίζετο εἰς τὰς ἀρχάς, ἃς εἶχον διατυπώσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης³ καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων, διότι, τῷ ὄντι, οὐδὲν ἄλλο στοιχεῖον ὑπῆρξεν ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ βασισθῆ. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐκ τοῦ προγράμματος τῶν ἀνωτέρων ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες ἐξεπροσώπων τὰ ἰδεώδη καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας πρὸς κατανόησιν τῶν ὁποίων ἢ εἰς τὰ κατώτερα σχολεῖα διδασκαλία ἦτο προπαρασκευαστική. Αἱ σημαντικώτεροι ἐθνικαὶ σχολαὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦσαν ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ τοιαύτη τῆς Ἀντιοχείας. Ὑπῆρχον ἐπίσης εἰς πολλὰς ἄλλας πόλεις σχολαὶ δευτερευούσης σημασίας, μία δὲ τοιαύτη σχολὴ ἦτο τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὑπὸ τῶν σχολῶν τούτων, πλην τῆς φιλοσοφίας, ἀπεδίδετο μεγίστη σπουδαιότης εἰς τὴν τέχνην τοῦ λόγου, ἣν ἐδίδασκον ἰσπανώτατοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ σοφιστῆς Ἰμέριος καὶ ὁ Προαίρεσιος ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ ὀνομαστὸς Λιβάνιος ἐν Ἀντιοχείᾳ. Αἱ ἀνώτεροι αὗται σχολαὶ ἐσημείωσαν στροφὴν πρὸς τὴν παλαιὰν ἐλληνικὴν παιδείαν, ἥς ἡ ἀνάδειξις καὶ ἡ ἐκτίμησις ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀκμὴν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πλεῖστοι δὲ σπουδασταί, ἐθνικοὶ καὶ Χριστιανοί, ἐκ πάσης γωνίας τῆς αὐτοκρατορίας συνέρρον εἰς αὐτὰς πρὸς

1. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς (ΒΒΠ), τόμ. Α (I), σελ. 35.

2. Περὶ τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει σχολείων ἑρα Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, Α (I), ἐν ᾧ εἰρηναίως συγκεντρωμέναι ἄπασαι αἱ ὑπάρχουσαι ἐπὶ τοῦ θέματος πληροφορίες.

3. Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, τόμ. Α (I), σελ. 52.

ἱκανοποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν κλίσεως πρὸς τὴν γνῶσιν. Ἐὰν αὐταὶ ἐνισχύοντο οικονομικῶς ἢ ὄχι ὑπὸ τῆς Πολιτείας εἶναι ἄγνωστον. Ἀναμφισβητήτως ἐκείνητο ἰδίας περιουσίας καὶ χωρὶς ἀμφιβολίας πλούσιοι ἐθνικοί, ὡς καὶ ἐθνικοὶ ναοὶ, προσέφερον αὐταῖς οικονομικὴν ἐνίσχυσιν ὑπὸ μορφήν κληροδοτημάτων ἢ δωρεῶν. Ἐπίσης οἱ σπουδασταὶ κατέβαλλον διδασκτρα, ἄτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦσαν ὑπέρογκα διὰ τοὺς πτωχοὺς σπουδαστάς. Ἐκτὸς τῶν ὀργανωμένων τούτων ἀνωτέρων σχολῶν ὑπῆρχον ἐπίσης καὶ σοφισταί, ποιηταὶ καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, εἴτινες παρέδιδον ἐπ' ἀμοιβῆ ἰδιαίτερα μαθήματα¹.

Τὸ χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες

Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, λόγῳ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ συνεδέθη φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ σχολείου εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς. Τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον αὐτῆς ἤτο τι τὸ ἐντελῶς νέον, ὅπερ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίσωσιν εἰ μὴ μόνον κατόπιν διδασκαλίας. Ὁ Ἰδρυτὴς αὐτῆς, ἡδὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς μετὰ τῶν ἀνθρώπων ἀναστροφῆς αὐτοῦ, ὑπῆρξεν « ὁ Διδάσκαλος », ὁ δὲ περὶ αὐτὸν κύκλος τῶν πρώτων αὐτοῦ ὀπαδῶν « οἱ μαθηταὶ » αὐτοῦ, ἀποτελέσαντες, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πρῶτον σχολεῖον, ἐν ᾧ ἐδιδάχθησαν τὴν « καινὴν διδαχὴν » αὐτοῦ, ἧς ἐπρόκειτο νὰ γίνωσιν οἱ ἀνά τὸν κόσμον φορεῖς. Τοὺς μαθητάς τούτους ὁ Ἰησοῦς ἀπέστειλε διδασκάλους, ἵνα μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη, διδάσκοντες αὐτὰ ὅσα ἐκεῖνος ἐνετείλατο αὐτοῖς (Μτ. 16. 19-20). Καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς « καινῆς διδαχῆς » ταύτης εὗρηται αἱ παραινέσεις τῶν ἱερῶν τῆς Κ. Δ. κειμένων πρὸς τοὺς γονεῖς, ὑπαινισσόμεναι τὸ καθῆκον αὐτῶν νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς κατὰ Χριστὸν παιδείας τῶν τέκνων αὐτῶν. Ὡς θεμέλιον τῆς κατὰ Χριστὸν παιδείας τίθενται τὰ « ἱερὰ γράμματα, τὰ δυνάμενα σοφίσαι εἰς σωτηρίαν διὰ πίστεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ » (2 Τιμ. 3. 15). Εἶναι δὲ τὰ ἱερὰ γράμματα « πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ, ἵνα ἄρτιος ἦ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐξηρισμένος » (2 Τιμ. 3. 16-17). Κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ὀφείλουσιν αἱ μὲν μητέρες « τεκνογονεῖν » (1 Τιμ. 5. 14) καὶ ἀγαπᾶν τὰ τέκνα αὐτῶν (Τίτ. 2. 4), οἱ δὲ πατέρες νὰ μὴ ἐρεθίζουσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν (Κολ. 3. 21, Ἐφ. 6. 4), ἀλλὰ νὰ ἀνατρέφωσιν αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου (Ἐφ. 6. 4). Τὴν αὐτὴν φροντίδα τῶν γονέων τονίζουσιν αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἐντελλόμεναι τοῖς γονεῦσιν « ἐκδιδάσχετε τὰ τέκνα ὑμῶν τὸν λόγον Κυρίου . . . καὶ ποιεῖτε αὐτὰ ὑποτακτικὰ ἀπὸ βρέφους διδάσκοντες αὐτὰ ἱερὰ γράμματα καὶ θεῖα

1. Χρ. Παπαδοπούλου, Αἱ πρῶται Σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου. Πρβλ. Κ. Ἀμάντου, ΙΕΚ, τόμ. Α', σελ. 110 σημ. 1.

καὶ πᾶσαν γραφὴν θεῖαν παραδιδόντες αὐτοῖς »¹ καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, λέγων· « οὐκ ἀρεῖς τὴν χεῖρά σου ἀπὸ τοῦ υἱοῦ σου ἢ ἀπὸ τῆς θυγατρὸς σου, ἀλλ' ἀπὸ τῆς νεότητος διδάξεις τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ »².

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ εὐθύνη διὰ τὴν ἀρμόζουσαν ἐκπαιδεύειν τῶν νέων, κατὰ τὰ ἱερὰ κείμενα, πίπτει κατὰ πρῶτον λόγον ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν γονέων, αἵτινες ἠφείλουσιν ἐπιμελῶς νὰ προσέχωσι καὶ λαμβάνωσι πρόνοιαν περὶ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑαυτῶν τέκνων. Τὸ μέγα τοῦτο καθήκον ἐξαίρων, ἀλλὰ καὶ τὰς τρομερὰς εὐθύνας ἐκ τῆς παραμελήσεως αὐτοῦ τονίζων ὁ ἱερός Χρυσόστομος, λέγει πρὸς αὐτούς· « Εἰ γὰρ τῆς τῶν ἄλλων προνοίας ἀπαιτούμεθα τὰς εὐθύνας (ἐκαστος γὰρ μὴ τὸ ἑαυτοῦ ζητήτω, φησὶν, ἀλλὰ τὸ τοῦ πλησίον), πόσῳ μᾶλλον τῆς τῶν παιδῶν; Οὐ κατ'ἴκισά σοί, φησὶν, αὐτὸν (τὸν παῖδά σου) ἐξ ἀρχῆς· ἐπέστησα δέ σε αὐτῷ διδάσκαλον καὶ προστάτην καὶ κηδεμόνα καὶ ἄρχοντα; τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ πᾶσαν φέρων εἰς τὰς σὰς ἐνέθηκα χεῖρας; Ἀπαλὸν ὄντα διαπλάττειν ἐκέλευσα καὶ ρυθμίζειν; ποίαν ἂν ἔχοις συγγνώμην εἰ περιύδαις αὐτὸν ἀποσκιρτήσαντα;»³ Εἶναι δ' ὄντως θαυμαστόν, ὅτι εἰς τὴν προτροπὴν τοῦ Παύλου « εἰ πατέρες μὴ ἐρεθίζετε τὰ τέκνα ὑμῶν, ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν » (Κολ. 3, 21) ἀνακαλύπτωμεν τὴν αὐτὴν ἐκπαιδευτικὴν ἀρχήν, ἐφ' ἧς ἡ σύγχρονος ψυχολογία καὶ ἡ ψυχοθεραπευτικὴ στηρίζουσι τὴν ὑγιᾶ διανοητικὴν καὶ ψυχικὴν διάπλασιν τοῦ παιδός.

Συμφώνως πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ὁ σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι νὰ ἐφοδιάσῃ τὸν μαθητὴν διὰ τῶν ἀπαραιτήτων γνώσεων, αἵτινες θὰ καταστήσωσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ γίνῃ καλὸν καὶ χρήσιμον μέλος τῆς κοινωνίας, ὡσαύτως δὲ καὶ κυρίως νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ ἐννοήσῃ καὶ οἰκειωθῇ τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, δηλαδὴ νὰ προπαρασκευάσῃ αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ἀποβῇ πιστὸν μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ νέος ἄνθρωπος ἐν Χριστῷ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ χριστιανοὶ παιδαγωγοὶ δίδουσι εἰδικὰς ὁδηγίας. Ὁ Χρυσόστομος ὁμιλῶν περὶ τῆς θεοῦσης ἐκπαιδεύσεως τῶν παιδῶν ἔλεγε· « Δῶμεν αὐτοῖς ὑπόδειγμα ἐκ πρώτης ἡλικίας τῇ τῶν γραφῶν ἀναγνώσει ἐνσχολάζειν »⁴, ἵνα διδάσκωνται « τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ διὰ παντός ἐν τοῖς χεῖρασι στρέφουσαι καὶ ἐν περιπάτοις, μὴ ἀπλῶς, μηδὲ παρέργως, μηδὲ σπανιάκις, ἀλλὰ διηνεκῶς »⁵ καὶ οὕτως ἐντυπῶνται εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν τὸ σεμνοπρεπὲς τῶν θείων λογίων, ὡς ἐδί-

1. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Δ', XI, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας (ΒΕΠ), 2, 73, 19.

2. Διδαχὴ, IV, 9, ΒΕΠ, 2, 217. Πρβλ. καὶ Διαταγὰς Ἀποστόλων, Δ', XI, ΒΕΠ, 2, 73, 10 ἔξ.

3. Ὁμ. εἰς τὸ « Χῆρα καταλεγέσθω... », 7 ΜΡΓ, 51, 327, στ. 39 ἔξ.

4. Εἰς Ἐφεσίους Ὁμιλία 21η, 1, ΜΡΓ, 62, 151, στ. 6.

5. Περὶ κενοδοξίας, 28, Δ. Μωραϊτοῦ, Χρυσοστόμου, περὶ κενοδοξίας κλπ., σελ. 48.

δασκε καὶ ὁ Μέγας Βασιλεὺς.¹ Ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν διὰ τοὺς τὸ πρῶτον εἰς τὰ σχολεῖα προσερχομένους μικροὺς μαθητάς, ὡς πρῶτον βιβλίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οὗτοι ἔπρεπε νὰ ἀρχίσωσι διδασκόμενοι ἐχρησίμεινε τὸ Ψαλτήριον, ὅπερ προετίμων, διότι τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ συνάδευε καὶ ψαλμὸς παρέχων τέρψιν εἰς τοὺς μικροὺς², καὶ διότι τοῦτο «τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιελήφθη»³. Μετὰ τὸ Ψαλτήριον ἠκολούθει ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, ἧς ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς δίδει καὶ κατάλογον τῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων συνιστᾷ τὴν ἀνάγνωσιν εἰς τοὺς Χριστιανούς⁴. Ἄλλοι Πατέρες συνιστῶσιν ἐπίσης ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Παροιμιῶν τοῦ Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ καὶ τοῦ Ἄσματος τῶν Ἄσμάτων⁵. Παλαιότερον ὁ Ἰππόλυτος εἰς τοὺς κανόνας αὐτοῦ συνεβούλευε τὸν χριστιανὸν διδάσκαλον νὰ βεβαιοῖ καθ' ἐκάστην τοὺς μαθητάς αὐτοῦ, ὅτι εἰς μόνον Θεὸς ὑπάρχει καὶ ὅτι οἱ καλούμενοι θεοὶ τῶν ἐθνικῶν εἶναι δαίμονες⁶. Ἴνα δὲ ἐντυπῶνται βαθύτερον καὶ μουμιώτερον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν τὰ χριστιανικὰ διδάγματα, παρὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἀγίων Γραφῶν ἔθεωρεῖτο ἀναγκαῖα καὶ ἡ ἐκμάθησις τῆς μουσικῆς, ἵνα ψάλλοντες ὕμνους καὶ ψαλμοὺς τῷ Θεῷ ἐκπαιδεύωνται διὰ τῆς ἀκοῆς λανθανόντως ὑποδεχόμενοι τὴν ἐκ τῶν λόγων ὠφέλειαν⁷, καθ' ὅσον κατὰ τὴν παιδικὴν ψαλμωδίαν ὁ Δαυὶδ «τοῖς κατὰ Θεὸν νηπίοις συμπαίξει παιδαγωγῶν τὴν νεότητα»⁸. Καὶ κατὰ κοινὴν παιδαγωγικὴν ἀρχήν, ὅταν ψάλλῃ τὸ στόμα παιδεύεται ὁ νοῦς· «ἂν γὰρ παιδεύσωμεν τὴν γλῶτταν ψάλλειν, αἰσχυνοθήσεται ἡ ψυχὴ τῆς ψαλλούσης τάναντία βουλομένη»⁹. Ὅθεν ὁ παῖς ἔπρεπε νὰ μανθάνῃ νὰ ψάλλῃ τῷ Θεῷ, «ἵνα μὴ σχολάζῃ αἰσχροῖς ᾠδαῖς καὶ διηγῆμασιν ἀκαίροις»¹⁰.

Πρὸς τῇ μορφώσει τοῦ ἔσω ἀνθρώπου, ἤτοι τῆς ψυχῆς τοῦ παιδός, περὶ ἧς κυρίως ἐφρόντιζον οἱ χριστιανοὶ παιδαγωγοί, συνιστᾶται καὶ ἡ γυμνασία

1. Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί (ΒΜΔΠ), σελ. 21.

2. Φ. Κουκουλέ, ἔνθ' ἀν., σελ. 19, 20.

3. Μ. Βασιλείου, Ὀμιλία εἰς τὸν 1ον Ψαλμόν, 1, ΜΡΓ, 29, 212Α4.

4. ΜΡΓ, 37, 472, 1593.

5. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, I, 5, 6, ΜΡΓ, 1, 569B, 572A καὶ ΒΕΠ, 2, 8. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, IV, Ἐπιστ. 40, ΜΡΓ, 78, 1092A, Γρηγ. Νύσσης, Ἐξήγησις εἰς τὸ Ἄσμα Ἄσμ., Λόγος 1ος, ΜΡΓ, 44, 768A.

6. C. Cadoux, ECW, σελ. 323. Ὅρα καὶ Ἀθλησις ἀγίου Μωκίου, Anal. Vol., 31, 164, 17, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ, τόμ. I, σελ. 65 σημ. 1.

7. Μ. Βασίλειος, ΜΡΓ, 29, 212B6.

8. Γρ. Νύσσης, Εἰς τὴν Χριστοῦ Ἀνάληψιν, ΜΡΓ, 46, 689C.

9. Χρυσόστ., Εἰς Ρωμ. Ὅμ. 28η, 2, ΜΡΓ, 60, 651, στ. 37.

10. Χρυσόστ., Περὶ κενοδοξίας κλπ., 34, παρὰ Δ. Μωραῖτου, Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας κλπ., σελ. 52.

τοῦ σώματος, ἥτις δέον νὰ γίνηται μετὰ σωφροσύνης¹, ἵνα παραλλήλως πρὸς τὴν ὠραιότητα τῆς ψυχῆς καλλιεργῆται καὶ ἡ σωματικὴ εὐεξία καὶ ὠραιότης².

Σπουδαιότατος παράγων τῆς παιδείας, κατὰ τοὺς χριστιανοὺς παιδαγωγούς, ἦτο ὁ διδάσκαλος. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὡς σκοπὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐτίθετο ἡ κατὰ Χριστὸν μόρφωσις τῶν μαθητῶν, ὁ διδάσκαλος εἰς τὸν ὁποῖον οἱ χριστιανοὶ γονεῖς ὤφειλον νὰ ἐμπιστεύωνται τὴν παιδευσιν τῶν τέκνων αὐτῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι πιστὸς καὶ διδακτικὸς, ἥτοι νὰ ἔχη τὴν ἱκανότητα τοῦ διδάσκειν³, ἵνα μεταδίδῃ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὴν ὀρθὴν καὶ ἀρίστην διδασκαλίαν⁴. Ὁ καλὸς διδάσκαλος ὀφείλει ἐπίσης, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν γονέων, νὰ ἀνακαλύπτῃ τὰς κλίσεις καὶ δεξιότητας τῶν μαθητῶν πρὸς τὰς ὁποίας νὰ προσανατολιζῇ αὐτοὺς ὀρθῶς⁵, φροντίζων παραλλήλως καὶ περὶ τῆς κοσμιότητος τῶν ἡθῶν καὶ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ καλοῦ Χριστιανοῦ καὶ τοῦ χρηστοῦ πολίτου⁶.

Ἄλλ' ὁ διδάσκαλος, ἵνα ἐπιτύχῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὀφείλει νὰ εἶναι δεδοκιμασμένης ὀρθῆς πίστεως⁷, νὰ γνωρίζῃ τὰς Γραφὰς⁸ καὶ νὰ εἶναι ὁ βίος αὐτοῦ πρότυπον ἀρετῆς⁹, καθ' ὅσον οἱ μαθηταὶ διδάσκονται περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ παράδειγμα τῶν διδασκάλων ἢ ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτῶν¹⁰. Πρὸς τούτοις ὁ καλὸς διδάσκαλος ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ φιλόστοργος¹¹, αἰσθανόμενος ὅ,τι καὶ οἱ γονεῖς θάλλποντες τὰ ἑαυτῶν τέκνα¹², καθ' ὅσον κατὰ ἀλήθειαν οἱ μαθηταὶ εἶναι τοῦ διδασκάλου πνευματικὰ τέκνα¹³, τὸ δὲ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν μαθητῶν δέον νὰ ὑπερβαίνη, εἰ δυνατόν, καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φυσικῶν πατέρων¹⁴. Ἡ ἀληθὴς καὶ γνησίᾳ αὐτῇ ἀγάπη τοῦ

1. Χρυσόστομ., Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 4η, 1, MPG, 62, 619.

2. Κλήμης, Ἀλεξ., Παιδ., III, 11, MPG, 8, 640A.

3. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμιλία 4η, 1, MPG, 62, 619, στ. 35.

4. Χρυσόστομος, Εἰς Πράξ. Ὁμιλία 37η, 3, MPG, 60, 266, στ. 14.

5. Γρηγ. Ναζιανζ., Ἐπιστ. 178, Εὐδοξίῳ ρήτορι, MPG, 37, 289B.

6. Θεοδώρητου, Ἐπιστ. 32, MPG, 83, 1212, Ἰσιδ. Πηλοῦς, V, Ἐπιστ. 317, MPG, 78, 1520C.

7. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 4η, 1, MPG, 62, 619.

8. Μ. Βασίλειος, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΜΑII, σελ. 10, 14, Νεῖλος ἀσκητῆς, Λόγος ἀσκητικὸς 45ος, MPG, 79, 772.

9. Χρυσόστομος, Εἰς Πράξεις Ὁμ. 44η, 1, Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 13η, 1, MPG, 60, 307, 62, 565.

10. Γρηγ. Ναζιανζ., Γνωμικὰ δίστιχα, στ. 124, MPG, 37, 925, Γρηγ. Νύσσης, Ἐπιστ. 17η, MPG, 46, 1065A, Χρυσόστομος, Εἰς 1 Τιμ. Ὁμ. 10η, 3, MPG, 62, 551.

11. Χρυσόστομος, Εἰς 1 Θεσ. Ὁμ. 2α, 3, MPG, 62, 403.

12. Χρυσόστομος, Εἰς Φιλίπ. Ὁμ. 5η, 1, MPG, 62, 213.

13. Μέγας Βασίλειος, παρὰ Φ. Κουκουλέ, ΒΜΑII, σελ. 14.

14. Χρυσόστομος, Εἰς 2 Τιμ. Ὁμ. 2α, 2, MPG, 62, 609, στ. 17.

διδασκάλου πρὸς τοὺς μαθητὰς γενεᾷ φυσικῶς εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀντίστοιχον πρὸς τὸν διδάσκαλον ἀγάπην καὶ ἐκτίμησιν. Ἡ ἀμοιβαία δ' αὕτη ἀγάπη διδασκάλου καὶ μαθητῶν θεωρεῖται ὡς ὁ κυριώτερος παράγων ἐπιτυχίας τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, καθόσοι, ὡς λέγει ὁ Χρυσόστομος, «οὐδὲν οὕτω πρὸς διδασκαλίαν ἐπαγωγόν, ὡς τὸ φιλεῖν καὶ φιλεῖσθαι»¹. Κατὰ τὸν ἴδιον Πατέρα, ὁ φιλόπαις διδάσκαλος παιδεύει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, οὐ μόνον διὰ λόγου ἀλλὰ καὶ διὰ προσευχῆς², μία δὲ ἐκ τῶν προσευχῶν, ἃς ἐμάνθανεν ὁ μαθητὴς ἦτο καὶ ἡ ἐξῆς : «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἀνοιξον τὰ ὦτα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας μου εἰς τὸ ἀκοῦσαί με τὸν λόγον σου καὶ συνιέναι καὶ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου»³.

Καθ' ὅσον δὲ ἡ παιδεία, εἴτε ἀναλώμασι τοῦ Κράτους, εἴτε μερίμνη καὶ δαπάναις τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπὸ ἰδιωτῶν πολιτῶν παρεχομένη, ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδιαίτερον καὶ ἀνώτερον εἶδος εὐποιίας, τὴν εὐθύνην τῆς πνευματικῆς καὶ χριστιανικῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν δὲν ἔφερον ἀπλῶς μόνον ἡ Πολιτεία, ἢ ἡ Ἐκκλησία, ἢ ὁ διδάσκαλος ἐν τῷ σχολείῳ, ἀλλὰ καὶ πᾶς Χριστιανός, δυνάμενος ὅπως-δήποτε νὰ συμβάλῃ εἰς αὐτήν. Διότι, ὡς ἔλεγεν ὁ Χρυσόστομος⁴, τίποτε δὲν εἶναι περισσότερο ἀπογοητευτικὸν ἀπὸ τὸ νὰ βλέπῃ τις τοὺς Χριστιανοὺς ἀδρανοῦντας καὶ οὐδὲν ποιοῦντας χάριν τῆς σωτηρίας τῶν ἄλλων. Οὐτε πτωχεία, οὐτε ταπεινὴ κοινωνικὴ θέσις, οὐτε σωματικὴ ἀδυναμία δύναται νὰ ἀπαλλάξῃ εἴτε ἄνδρα εἴτε γυναῖκα τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης. Τὸ νὰ κρύπτῃ τις τὸ χριστιανικὸν φῶς προφάσει ἀδυναμίας εἶναι ὕβρις κατὰ τοῦ Θεοῦ. «Ἄν εἴπῃς ὅτι ὁ χριστιανός οὐ δύναται ὠφελεῖν, ὕβρισας τὸν Θεὸν καὶ ψεύστην εἶπας. Εὐκόλον γὰρ τὸν ἥλιον μὴ θερμαίνειν, μηδὲ φαίνειν, ἢ τὸν χριστιανὸν μὴ φωτίζειν». Ἐκ πάντων τούτων δείκνυται, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ μὲν μόρφωσις ἀπετέλει τὸ κέντρον τῆς παιδείας καὶ ἡ χριστιανικὴ κατῆχησις ἐθεωρεῖτο τὸ σπουδαιότερον αὐτῆς στοιχεῖον.

Χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες καὶ κλασσικαὶ σπουδαί

Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο τῆς χριστιανικῆς παιδείας παρέχει ἡμῖν τὴν κλεῖδα τῆς ἐρμηνείας τοῦ φαινομένου τῆς διαφωνίας τῶν πρώτων Χριστιανῶν εἰς τὴν στάσιν αὐτῶν ἔναντι τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἐὰν ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἀξία τῶν σπουδῶν τούτων προάγῃ τὸ χριστιανικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες ἢ τοῦναντίον βλάβῃ αὐτό. Ἐντεῦθεν τινες μὲν, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐφρόνουν ὅτι «πρὸς κακοῦ ἂν τὴν φιλοσοφίαν εἰσδεδυκέναι τὸν βίον... ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων, πρὸς τινος εὐρετοῦ πονηροῦ»⁵

1. Εἰς 1 Τιμόθεον, Ὁμιλία 6η, 1, MPG, 62, 529.

2. Εἰς Ρωμ. Ὁμ. 32α, 2, MPG, 60, 678, στ. 13.

3. Χρυσόστ., Ὁμιλία (νόθος) Περὶ Ὑπομονῆς κλπ., MPG, 63, 940.

4. Εἰς Πράξεις, Ὁμιλία 20ή, 4, MPG, 60, 162 ἐξ.

5. Στρωμ., I, 1, 18, MPG, 8, 708B.

καί ὅτι αὕτη « ἐκ τοῦ διαβόλου τὴν κίνησιν ἴσχει » καί διὰ τοῦτο « ἐπίβουλος τῆς ἀληθείας γίνεται »¹. τινές δὲ ἀπέρριπτον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἐπειδὴ αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ καταστῆ προσιτὴ εἰς ὀλόκληρον τὸν λαόν, ὅστις κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο ἀπαιδευτος, καί ἐτόνιζον ἐν ἀντιδιαστολῇ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῆς « καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας »², ἥτοι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἐπὶ τῆς καθόλου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἐθεωροῦντο ἀσυγκρίτως ἀνώτερα ἐκείνων τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας³, καί συνεβούλευον τοὺς Χριστιανούς νὰ ἀπέχωνται πλήρως τῆς ἀναγνώσεως τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων⁴. Οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι διεκωμωδοῦντο διὰ τὰς ἀντιφατικὰς καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενας διδασκαλίας αὐτῶν⁵, αἵτινες ἐσκότιζον μᾶλλον ἀντὶ νὰ διαφωτίζωσι τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, καὶ ἠλέγχοντο εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις ὡς ἐνοχοὶ ἀκόμη καὶ τῶν μᾶλλον αἰσχυρῶν ἀνηθικοτήτων⁶. Ὅπως τούναντίον πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ φιλοσοφία οὐδεμίαν σοβαρὰν ἀποστολὴν ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ ἐπὶ τῷ τέλει τῆς καθολικῆς ἠθικῆς ἀνυψώσεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπειδὴ αἱ διδασκαλαὶ καὶ θεωρίαι τῶν φιλοσόφων δὲν ἦσαν εἰς πάντα ἀνθρωπον προσιταί⁷, ἐνῶ τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ὠφελήματα ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἦσαν πλήρως ἐφικτά, τόσον εἰς τοὺς πεπαιδευμένους, ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἀπαιδευτούς. Ἀλλὰ καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους ἦτο ἀπείρως προτιμότερον, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, νὰ οἰκειωθῶσι τὴν ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ὠφέλειαν ἢ νὰ εἶναι γνώσται τῶν ὑψηλοτέρων φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν καὶ νὰ ἀγνοῶσι τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας⁸. Ἀκόμη καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κράτους δι' ἓνα χριστιανὸν ἐνεῖχε τὴν σιωπηρὰν μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ἀνένοχον ἀναγνώρισιν τῶν ἐθνικῶν θεῶν⁹.

Τούναντίον ἄλλοι ἀπέδωσαν σπουδαίαν ἀξίαν εἰς τὴν ἐθνικὴν παιδείαν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐθεώρησαν αὐτὴν ὡς τὰ μέγιστα συμβάλλουσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀνωτέρω σκοπῶν τῆς παιδείας. Πρῶτος ὁ Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι τὰ διδά-

1. Στρωμ., I, 6, 80, MPG, 8, 790A.

2. Μερίτων Σάρδεων, παρ' Εὐσεβίῳ, 'Ε. I, IV, 26, MPG, 20, 393B15.

3. Τερτυλ., Apologeticus, 49, 'Ωριγ., Κατὰ Κέλσ., I, 64, MPG, 11, 780B.

4. Τερτυλ., De testim. animae, I, MPL, 1, 681. Πρβλ. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, MPG, 1, 569, 572 : « Ἀπέχεσθαι πάντων τῶν ἐξωθεν βιβλίων ».

5. Πρβλ. Ἐρμείου, Διασυρμὸς τῶν ἐξω φιλοσόφων, MPG, 6, 1167 ἐξ.

6. Πρβλ. C. Cadoux, ECW, σελ. 360.

7. Κλήμ. Στρωμ. VI, 18, MPG, 9, 400 B, 'Ωριγ., Περὶ Ἀρχῶν, VI, 1, 2, MPG, 11, 344A ἐξ., 345A, Κατὰ Κέλσου, VI, 1, 2, MPG, 11, 1289A-B.

8. Ἐιρηναίου, Κατὰ Αἰρ., II, 26, 1, MPG, 7, 800A, 'Ωριγένους, Κατὰ Κέλσου, I, 9, MPG, 11, 673A ἐξ.

9. Τερτυλ., De idolol., 10, MPL, 1, 750A.

γματα τοῦ Πλάτωνος, τῶν Στωικῶν καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, καίτοι οὐχὶ ἀπολύτως ὅμοια, δὲν ἦσαν ξένα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, « ἕκαστος γὰρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θεοῦ λόγου τὸ συγγενές ὄρων καλῶς ἐφθέγγετο »¹. Κατ' ἀκολουθίαν, « ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστὶ »². Ἐπίσης ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀπέρριπτεν ὡς ἐσφαλμένην τὴν γνώμην Χριστιανῶν τινῶν, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἦτο ἐφεύρεσις τοῦ πονηροῦ, ἢ ὅτι ὁ διάβολος ἐπενόησεν αὐτὴν « ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων »³ καὶ ἐδίδασκεν, ὅτι ὠρισμένοι ἀλήθειαι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς φιλοσόφους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθ' ὃν καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τρόπον, φρονῶν ἀκόμη, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶναι εἰκὼν τῆς ἀληθείας ἐναργῆς, ὡς τοιαύτη δὲ « ἐπαيداγωγέει καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοῦ Ἑβραίου, εἰς Χριστόν »⁴. Ὁ ἴδιος ἐπίστευεν, ὅτι οἱ ἀκριβῶς φιλοσοφήσαντες Ἑλληνες φιλόσοφοι εἶχον ἴδει δι' ἐνοράσεως τὸν Θεόν⁵ καὶ ὅτι πρὸ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἡ φιλοσοφία ἦτο ἀναγκαία διὰ τοὺς Ἑλληνες, οὐκ ἐδικαίου ποτὲ « οὐκ εἰς τὴν καθόλου δικαιοσύνην, εἰς ἣν εὐρίσκετο συνεργός »⁶ οὕτως, ὥστε « τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν δικαίοις οὐχ ἡ πίστις μόνον ἢ εἰς Χριστόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποστηῆναι τῆς εἰδωλοατρίας ἔλλειπεν »⁷. Τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Κλήμεντα ἀκολουθῶν ἐν τούτῳ καὶ ὁ Ὠριγένης ὠμολόγει ὅτι πολλὰ τῶν διδαγμάτων τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ὀμήρου « καὶ τῆς τῶν παρ' Ἑλλησι γραμμῶν » εὐρέσεως πρεσβυτέροις, ἄξια τῆς εἰς αὐτοὺς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ μεγαλονοίας πεπληρωμένα» εἰσίν⁸. Ἀπαξ δ' οὗτος ἀνεγνώρισε τοῦτο, οὐδὲν ἐκώλυεν αὐτὸν ἵνα βεβαιώσῃ περαιτέρω, ὅτι ὁ Πλάτων ἐφθασεν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν « περὶ Υἱοῦ Θεοῦ Λόγου » ἀλήθειαν⁹, τοῦτο δὲ συνάγει ἐκ χωρίου τοῦ Πλάτωνος ἔχοντος οὕτω· « Καὶ τὸν τῶν πάντων Θεὸν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων, τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ αἰτίου πατέρα κύριον ἐπομύντας, ὃν, ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν, εἰσόμεθα πάντες σαφῶς εἰς δύναμιν ἀνθρώπων εὐδαιμόνων »¹⁰. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι καὶ ὁ Ὠριγένης, παρὰ τὴν ὡς ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ περὶ ἀνεπαρκείας τῆς φιλοσοφίας πρὸς ἠθικὴν ἀνύψωσιν τῶν ἀνθρώπων, εἰσηγεῖται τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, ὡς δευτερευούσης μὲν, ἀλλὰ μεγάλως συμβαλλούσης εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ὑψίστων χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Ἐπόμενος τῇ ἀντιλήψει ταύτῃ ἐνεθάρρυνε τοὺς μα-

1. Ἀπολογ., Π, 8, 13, MPG, 6, 457B, 465Bέξ.

2. Ἀπολογ., Π, 13, MPG, 6, 465C.

3. Στρωμ., Ι, 1, 13, 16, 80, MPG, 8, 708B, 796A.

4. Στρωμ., Ι, 2, 5 καὶ 16, MPG, 8, 709B7, 717D8, 796A10έξ.

5. Στρωμ., Ι, 19, MPG, 8, 812A7.

6. Στρωμ., Ι, 5, 20, MPC, 8, 717C7, 816/7.

7. Στρωμ., VI, 6, MPG, 9, 263Bέξ.

8. Κατὰ Κέλσ., VI, 7, MPG, 11, 1297D.

9. Κατὰ Κέλσ., VI, 8, MPG, 11, 1304A.

10. Πλάτωνος, Πρὸς Ἡρμείαν, Ἐραστον καὶ Κορίσκον Ἐπιστ. 6η.

θητάς αὐτοῦ νὰ περιλάβωσιν εἰς τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν αὐτῶν πάντας τοὺς κλάδους τῆς γνώσεως, ἐκτὸς μόνον τῆς διδασκαλίας τῶν ἀθῆων¹, καθ' ὅσον ἐξ ἰδίας πείρας εἶχε πεισθῆ, ὅτι τόσον ἡ φιλοσοφία ὅσον καὶ πᾶσα ἄλλη γνώσις βοηθεῖ εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν² καὶ ὅτι, καθ' ἀκολουθίαν, ἡ παιδεία δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ³, ὡς τινες τῶν συγχρόνων αὐτοῦ ἐπίστευον. Τῇ ἀνωτέρω γνώμῃ στοιχοῦσι καὶ μεταγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες. Οὕτως, ὁ Μέγας Βασίλειος ἀκολουθῶν καὶ τὰς γνώμας τοῦ Πλουτάρχου, ἃς οὗτος ἐκθέτει εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ « Πῶς δεῖ τοὺς νέους ποιημάτων ἀκούειν » (κεφ. 14), ἐφρόνει ὅτι σὺν τῇ χριστιανικῇ παιδείᾳ « οὐκ ἄχαρὶ γε μὴν οὐδὲ τὴν θύραθεν περιβεβλησθαι σοφίαν »⁴ καὶ τὰ ἔξωθεν παιδεύματα, ἀφ' ὧν ὄφειλον νὰ ἐκλέγωσι μόνον τὰ ὠφέλιμα καὶ χρήσιμα, καθ' ὅσον ἐν αὐτοῖς διασφύζονται λόγοι καὶ πράξεις ἀγαθῶν ἀνδρῶν⁵. Ὡσαύτως καὶ ὁ Γρηγορίου Νύσσης εὐρίσκει χρήσιμον τὴν κλασσικὴν παιδείαν, « ἔστι γὰρ καὶ τῆς ἔξω παιδείσεως πρὸς συζυγίαν ἡμῶν εἰς τεκνογονίαν τῆς ἀρετῆς οὐκ ἀπόβλητον »⁶.

Οὕτω, τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἰδεῶδες τῶν πρώτων Χριστιανῶν μεταβάλλεται ἐπὶ τὸ φιλελευθερώτερον καὶ ἡ χριστιανικὴ παιδεία εἰσέρχεται πλέον εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σοφωτέρας προσαρμογῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κηθείσης ἤδη πείρας. Ἀποδίδουσα ἀπόλυτον ἀξίαν εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ στοιχεῖα, ἅτινα παρεῖχεν ἡ Γραφή, ἀνεγνώριζε παραλλήλως καὶ ἐχρησιμοποιοῖ πᾶν χρήσιμον στοιχεῖον, ὅπερ ἡ θύραθεν παιδεία ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ καὶ οὕτως ἐγένετο ἐκλεκτικὴ. Ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ ἠδύνατο ἤδη νὰ περιλάβῃ τὴν φιλοσοφίαν, τὰ μαθηματικά, τὴν ἀστρονομίαν, τὴν ἰατρικὴν, τὴν νομικὴν καὶ γενικῶς πάντα κλάδον ἐπιστήμης ὡς προπαιδευτικὸν εἰς τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ περίφημος σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἰδρυθεῖσα πιθανῶς πρὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὡς κατωτέρα κατηχητικὴ σχολὴ, προήχθη ἐπὶ Κλήμενος καὶ Ὁριγένους εἰς τὴν ὀνομαστὴν Θεολογικὴν Σχολὴν, ἐν ᾗ ἐδιδάσκετο πᾶν εἶδος γνώσεως. Ἡ γνώμη χριστιανῶν τινῶν προηγουμένων χρόνων, ὅτι ἡ ἀγνοία εἶναι μᾶλλον ἀρμόζουσα εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀπλότητα ἢ ἡ γνώσις, καὶ ὅτι οὐδαμῶς ἐβλαπτε τὸν Χριστιανισμόν ἡ ἐλθελφία παιδείας, οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐπὶ τῆς γενικῆς τάσεως πρὸς ἀποδοχὴν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀξιῶν, εἰς τὰς ὁποίας περιελαμβάνετο, ἐκτὸς τῆς γνώσεως

1. Γρηγορίου Θαυματουργοῦ, Πανηγ. εἰς Ὁριγένην, 8, 15, MPG, 10, 1077Bέξ., 1096Aέξ.

2. Κατὰ Κέλσου, VI, 7, MPG, 11, 4297. Πρβλ. Εὐσεβίου, Ἔ. Ἰ., VI, 18, MPG, 20, 560/1A.

3. Κατὰ Κέλσου, III, 49, MPG, 11, 983B5.

4. Πρὸς τοὺς νέους..., 2, MPG, 31, 568B13.

5. Φ. Κουκουλίε, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά, σελ. 22, 23.

6. Θεωρία εἰς τὸν Μωυσέως βίον, MPG, 44, 336D11.

τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ πᾶσα ἄλλη γνῶσις, τὴν ὁποίαν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκτήσῃ. Ἡ παλαιότερα μορφή προσταγῆς ἀμηδεις προσίτω πεπαιδευμένους, μηδεις σοφός, μηδεις φρόνιμος, κακὰ γὰρ ταῦτα λογίζεται παρ' ἡμῖν. Ἄλλ' εἴ τις ἀμαθής, εἴ τις ἀνόητος, εἴ τις ἀπαιδευτος, εἴ τις νήπιος, θαρρῶν ἠκέτω»¹, τὴν ὁποίαν ὁ Κέλσος, προέβαλλεν, ἵνα δείξῃ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο θρησκεία ἀρμοδία μόνον διὰ τοὺς ἀμορφώτους καὶ τοὺς ἀφελεῖς², οὐδεμιᾶς σχεδὸν ἐτύγχανε πλέον προσοχῆς³.

Ἄλλὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς θύραθεν παιδείας διὰ τὰς ἐκπαιδευτικὰς ἀξίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὑπηγόρευσε καὶ ὁ ἐξῆς ἀκόμη σπουδαιότατος λόγος. Ὡς δείκνυται ἐκ τῆς Γραφῆς οἱ Χριστιανοὶ ἐφρόνουν, ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἦτο τι ἀνώτερον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Ἦτο ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως σοφία τοῦ Θεοῦ (1 Κορ. 1. 24), ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ (Ἰω. 14. 6), ἥτις κρούει τὴν θύραν τῆς καρδίας παντὸς ἀνθρώπου, τοῦ τε σοφοῦ καὶ τοῦ ἀμαθοῦς (Ἀποκ. 3. 20). Σκοπὸς αὐτῆς ἐπομένως ἦτο νὰ κομίσῃ τὸ φῶς τῆς ἀληθείας τόσον πρὸς τοὺς πεπαιδευμένους, ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἀπαιδευτούς. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος καθορίζει σαφῶς τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς ἐκάστου πιστοῦ Χριστιανοῦ, παρέχων ὁ ἴδιος ἑαυτὸν ὑπόδειγμα τῆς ὑψίστης ὀφειλῆς αὐτοῦ πρὸς τε τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους, τοὺς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀνόητους (Ρωμ. 1. 14). Ἄπαξ οἱ Χριστιανοὶ ἀπεδέχθησαν τὴν ἀποστολὴν ταύτην, εὗρον ἑαυτοὺς δεσμίους τῆς ὀφειλῆς νὰ μεταδώσωσι τὴν χαροποιὸν ἀγγελίαν τῆς καινῆς τοῦ Χριστοῦ διδαχῆς πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς τε ἀπλοῖκούς καὶ τοὺς φιλοσόφους. Ἄλλ' ἵνα ἡ ἀποστολὴ αὐτῶν ἀποφέρῃ περισσοτέρους καρποὺς ὄφειλον νὰ προσφέρωσι τὸ περιεχόμενον τῆς ἑαυτῶν πίστεως εἰς τὴν ἰδίαν ἐκάστου γλῶσσαν καὶ ὑπὸ μορφήν οἰκείαν εἰς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι ἐκείνων πρὸς οὓς ἀπηυθύνοντο. Πρῶτος ὁ Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ἐγκαταλείπει τὸ σύνθημα αὐτῷ ὕφος καὶ ὀμιλεῖ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὡς τις Ἀθηναῖος ρήτωρ. Παιεῖται χρῆσιν τῆς φιλοσοφικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν οἰκεῖοι καὶ ἀποδέχεται τὸ ποσοστὸν τῆς ἀληθείας, ὅπερ ἐνυπῆρχεν εἰς ἀποφθέγματά τινα τῶν κατ' αὐτοὺς φιλοσόφων⁴. Τὸ παράδειγμα τοῦ Παύλου ἠκολούθησεν ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς

1. Κέλσου, Ἀληθὴς Λόγος, παρ' Ὠριγένει, Κατὰ Κέλσου, III, 44, MPG, 11, 976 ἐξ. Περισσότερας πληροφορίας περὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας, ἣν ἀπέδιδον εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, εὐρίσκει ὁ βουλόμενος ἐν C. Cadoux, ECW, σελ. 362 ἐξ. καὶ 495-498.

2. Παρ' Ὠριγένει, ἐνθ' ἀν.

3. Ἡ κατὰ τῆς θύραθεν παιδείας ἀντίδρασις δὲν ἐξέλιπε πλήρως, ἀλλὰ διτηρήθη μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ἣν προέβαλλον ὑπερσυντηρητικοὶ χριστιανοί, οὓς καλεῖ ὁ ἱερός Πατήρ (Λόγος 43, 11, MPG, 36, 508 ἐξ. "Ὅρα καὶ Π. Δημητροπούλου, Ἡ Ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἐν Ἀθήναις 1954, σελ. 36 σημ. 6).

4. Πράξ. 17, 28 : «Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμεν... τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμεν» (Ἄρατος, Φαινόμενα, 5, Κλεάνθης, Ὑμνος πρὸς τὸν Δία, ἐν ἰδῆ ἐν Στοιβαίῳ, Ἑκλ. Α', 30.

ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν πρώτων χρόνων καὶ ἐπέτυχε νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν νέαν πίστιν καὶ τὰς δύο τάξεις τῶν τε μεμορφωμένων καὶ τῶν ἀμορφῶτων, καταστήσασα τὸν Χριστιανισμόν πανάνθρωπον θρησκείαν, ἱκανοποιούσαν τὰς ἀπαιτήσεις παντὸς ἀνθρώπου, τοῦ τε σοφοῦ καὶ τοῦ ἀνοήτου.

Τοιοιουτρόπως αἱ θύραθεν σπουδαὶ ἤρχισαν νὰ κερδίζωσι βαθυμηδὸν τὴν ἐκτίμησιν τῶν χριστιανῶν ἐκπαιδευτικῶν, οἵτινες μετεχειρίσθησαν αὐτὰς ὡς θεραπεινίδας τῆς χριστιανικῆς παιδεύσεως¹. Τὴν ὠφέλειαν, ἣν παρεῖχον αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν εἶχον κατανοήσει ἤδη καὶ οἱ ἐθνικοὶ καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς Χριστιανούς νὰ μετέχωσι τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἵνα μὴ οὔτοι ἐκ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καθοπλιζόμενοι καθίστανται ἐπικίνδυνοι διὰ τὸν ἐθνισμόν². Ἦδη κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα οὐδεὶς ἔχει πλέον σοβαρὰς ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς μελέτης τῆς ἐθνικῆς γραμματείας. Ἡ μόνη προφύλαξις, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἀναγκαία, ἦτο ἡ καθοδήγησις τῶν σπουδαστῶν νὰ εἶναι ἐκλεκτικοί, δηλαδὴ νὰ προσέχωσι νὰ οἰκειῶνται μόνον τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ὠφέλιμον καὶ νὰ ἀποφεύγωσι τὸ κακὸν καὶ τὸ βλαβερὸν³. Τοῦτο ἐσήμαινε συμβιβασμὸν τῶν ἐν τοῖς κόλποις τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος ὑφισταμένων ἀντιθέτων ἀπόψεων ἔναντι τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, ἐφεξῆς δὲ οἱ Χριστιανοὶ σπουδασταὶ ἐπιδίδονται εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, τῶν μαθηματικῶν, τῆς ρητορικῆς καὶ πάσης ἄλλης ἐπιστήμης. Μεγάλοι Πατέρες, ὡς οἱ τρεῖς Γρηγόριοι, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι συνεπλήρωσαν τὰς σπουδὰς αὐτῶν εἰς ἐθνικὰς σχολὰς, αἱ ὀνομαστότεραι τῶν ὁποίων ἦσαν ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἐφάμιλλος αὐτῇ σχολῇ τῆς Ἀντιοχείας, εἰς τὴν φήμην τῆς ὁποίας ἡ Ἀντιόχεια ὠφελε τὴν τιμητικὴν ἐπωνυμίαν «Συριαδὸς Ἀθῆναι», κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χρυσοστόμου. Μέρους τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν χριστιανικῶν σχολῶν ἦτο ἀφιερωμένον εἰς φιλοσοφικὰς καὶ ἄλλας θύραθεν σπουδὰς. Τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος εἶναι πλήρη ἀμέσων ἢ ἐμμέσων παραπομπῶν εἰς τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, τοὺς φιλοσόφους, τοὺς ρήτορας καὶ τοὺς ποιητάς, ὧν τὰ διδάγματα καὶ τὸ παράδειγμα συχνάκις ἐπικαλοῦνται πρὸς διδασκαλικὸς σκοποῦς. Ὁ Χρυσόστομος, π.χ., ὁμιλεῖ περὶ τῆς πραότητος τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς ἀπλότητος τοῦ Πλάτωνος καὶ παραθέτει χωρία ἐκ τῆς ἀπολογίας τοῦ Σωκράτους, ἵνα δείξῃ ὅτι ἐὰν ὁ Σωκράτης ὀλιγίστην ἀξίαν ἀπέδιδεν εἰς τοὺς ὠραίους λόγους, κατὰ μείζονα λόγον ὀφείλουσι νὰ πράττωσι τοῦτο οἱ Χριστιανοί. Ἐπιθυμῶν νὰ δώσῃ μεγαλυτέραν ἔμφασιν εἰς τὴν ἀξίαν τῆς φιλίας

1. Γρηγορίου Ν. α. ζ., Πρὸς Σέλευκον (ποίημ.), 248, MPG, 37, 1593.

2. Σωκράτους, Ἐ. Ἰ., III, 16, MPG, 67, 417C14, Θεοδωρήτου, Ἐ. Ἰ., III, 4, MPG, 82, 1096, Θεοφάνους Χρονογράφου, ἔκδ. Βόννης, 74, 5.

3. Γρηγορίου Ν. α. ζ., Πρὸς Σέλευκον (ποίημ.), 39, 40, 55, 56, MPG, 37, 1580, 1581.

παραπέμπει εἰς τὸν Πλάτωνα, προβάλλων ὡς παράδειγμα τὸν Κρίτωνα, ὅστις βεβαίῳ τὸν ἐν τῇ φυλακῇ Σωκράτην, ὅτι τόσον τὰ ἑαυτοῦ ὅσον καὶ πολλῶν ἄλλων φίλων τὰ χρήματα τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ καὶ ὅτι ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἤθελε μεταβῆθαι ἠδύνατο νὰ εὔρη φίλους ἐπὶ τῶν ὁποίων νὰ στηριχθῆ. Ὁ αὐτὸς Πατὴρ χρησιμοποιοεῖ τὴν περιφνημον παρομοίωσιν τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Φαέθωνι περὶ τοῦ ἠνιόχου καὶ τῶν ἵππων, ἵνα δείξῃ ὅτι ὅταν ἡ ψυχὴ ἀπολέσῃ τὴν αὐτοκυριαρχίαν αὐτῆς ἐνεκα πάθους τινὸς φέρεται ὑπ' αὐτοῦ, ὡς ὁ ἀπολέσας τὴν ἐπὶ τῶν ἵππων κυριαρχίαν, πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς τὴν τύχην¹. Ὁ Μέγας Βασιλείος ἐπίσης ἔγραψεν εἰδικὴν πραγματείαν πρὸς τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐπὶ τῷ τέλει τῆς διαφωτίσεως αὐτῶν πῶς θὰ δύνανται νὰ ἀρελῶνται ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐλλήνων συγγραφέων². Ὅποιαί δέ τινες ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν Χριστιανῶν περὶ τῆς ὀρθῆς παιδείας κατὰ τοὺς τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνας εἶναι δυνατὸν νὰ πληροφηθῶμεν ἐκ τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδεῶν τῶν τριῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ Διδασκάλων Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ τῶν ὁποίων πολλὰ ἀξιόλογα ἔργα κατὰ καιροὺς ἔχουσι γραφῆ³. Κατ' αὐτοὺς «ἡ παιδεία εἶναι τὸ πρῶτον τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν»⁴, καὶ «τὸ πρῶτον καὶ μέγιστον ἐν ἀνθρώποις καλόν»⁵, καθ' ὅσον σκοπεῖ εἰς τὴν κατόρθωσιν τῆς ἀρετῆς, ἧς οὐδὲν ἐστὶν ἀνώτερον, «καὶ μυρίοις ἰδρῶσι καὶ πολλοῖς πόνοις χρόνω τε μακρῶ τυγχάνη κρατουμένη»⁶. Κατ' ἀκολουθίαν ἀληθῆς παιδεία εἶναι ἐκείνη, ἣτις βοηθεῖ τοὺς σπουδαστὰς νὰ μορφώσωσιν ἠθικὸν βίον καὶ ἐξυψώσωσιν ἑαυτοὺς εἰς ἀνωτέρας ἠθικὰς προσωπικότητας συμφώνως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἠθικὰς ἀρχάς. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐπιτυγχάνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ σπουδαστὴς ὀφείλει νὰ ἐκλέγῃ πᾶν ὅ,τι προάγει τὴν ἀρετὴν, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς σπουδῆς καὶ οἰκειώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἣτις δέον νὰ διέπῃ τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον.

Χριστιανικαὶ Σχολαὶ

Αἱ περὶ παιδείας ἀντιλήψεις τῶν Χριστιανῶν τῆς περιόδου ταύτης ἔλαβον

1. W. Stephens, St. John Chrysostom, His Life and Times (3η ἐκδ.), σελ. 428.

2. « Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὀφελοῖντο λόγων », MPG, 31, 564-589.

3. Τινὰ τῶν ἔργων ἡμετέρων τε καὶ ξένων εἶναι τῶν ἐξῆς : G. Butner, S. Heidenachien, L. V. Jacks, Φ. Κουκουλέ, Δημ. Μωραίτου, Fr. Schulte, Vance Milton, Weis Karl, ὧν οἱ τίτλοι σημειοῦνται εἰς τὴν ἐν τῷ τέλει βιβλιογραφίαν.

4. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43ος, 11, MPG, 36, 508B.

5. Γρηγ. Ναζ., Ἔπη ἠθικὰ, MPG, 37, 682A10.

6. Γρηγ. Ναζ., αὐτόθι, MPG, 37, 695A12.

συγκεκριμένη μορφήν και ὀργάνωσιν ἐν τῇ πράξει εἰς τὰ προγράμματα τῶν χριστιανικῶν σχολῶν τῆς ἰδίας περιόδου. Ἡ ἀρχαιοτέρα καὶ σπουδαιότερα χριστιανικὴ σχολὴ ἦτο ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς οὐδὲν εἶναι ἀσφαλῶς γνωστόν. Ὁ Εὐσέβιος¹ λέγει ἀορίστως ὅτι αὕτη ὑφίστατο « ἐξ ἀρχαίου ἔθους », ἐνῶ ὁ Ἰερώνυμος² πιστεῦει ὅτι ἰδρυτὴς αὐτῆς ἦτο ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος, Φίλιππος δὲ ὁ Σιδίτης φρονεῖ ὅτι ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀπολογητοῦ Ἀθηναγόρου κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ δευτέρου αἰῶνος³.

Ἡ Σχολὴ Ἀλεξανδρείας ἀπέβη ὀνομαστὴ κυρίως διὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸν αὐτῆς σύστημα. Αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ αὐτῆς ἦσαν α) ἡ ἐλευθερία τῆς ἐρεύνης, β) ἡ ἀναγωγή τῆς πίστεως εἰς γνῶσιν τῇ βοήθειᾳ τῆς φιλοσοφίας καὶ γ) ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτας αἱ φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ καὶ ἡ σπουδὴ τῶν τότε γνωστῶν ἐπιστημῶν προσετέθησαν εἰς τὰ θεολογικὰ μαθήματα. Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεολογίας ὑπῆρξε σπουδαιότατη, ἀλλ' ἄξιον μεγαλυτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι κατῴρθωσε νὰ προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τάξεως τῶν πεπαιδευμένων περὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἀπεδέχθη ὡς ὀρθὴν διὰ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος ἐν τῇ ἐρεύνη, ἄνευ τῆς ὁποίας ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἠδύνατο πιθανῶς νὰ ἐπιβιώσῃ μετὰ τῶν ἀμορφῶτων τάξεων, μεταβαλλόμενος βαθμηδὸν εἰς θρησκείαν δεισιδαιμονίων καὶ προλήψεων, ἀλλ' οὐδέποτε θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ ἡ πανάνθρωπος θρησκεία, ἐλκύνουσα καὶ ἱκανοποιούσα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν τε πεπαιδευμένων καὶ τῶν ἀπαιδευτῶν. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ὠδήγησέ τινας τῶν ὁπαδῶν αὐτῆς εἰς ὑπερβολὰς καὶ ἐκτροπὰς ἐκ τῆς ὀρθῆς πίστεως. Ἐν τούτοις, καίτοι αἱ ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πίστεως παρεκκλίσεις ἦσαν τότε δυναταὶ λόγῳ τῆς μὴ εἰσέτι ὁμοφώνου καὶ ὀριστικῆς διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Σχολὴ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς δὲν περιέπεσεν εἰς κακοδοξίας. Τούναντίον, ἡ μεσουράνησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας κατὰ τοὺς τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνας ὠφέλιμα εἰς τὴν μεγάλην αὐτῆς ἐπίδρασιν, εἰς τὴν διδασκαλίαν δ' αὐτῆς ἐγαλουχήθησαν οἱ σπουδαιότεροι πρόμαχοι τῆς ὀρθῆς πίστεως, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος, ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι⁴.

Ἄλλη ὀνομαστὴ ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ τῆς περιόδου ταύτης ἦτο ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀντιοχείας, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ περὶ τὸ ἔτος

1. Ἐ. Ἰ., V, 10, MPG, 20, 453C.

2. De vir. ill., 36, MPL, 23, 648B.

3. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, σελ. 127 ἐξ.

4. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, σελ. 129 ἐξ.

260 μ.Χ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἡ Σχολὴ Ἀντιοχείας εἶχετο τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἡ ἱστορία δὲ τῶν δογματικῶν ἐρίδων τῆς ἐποχῆς ταύτης δείκνυσιν, ὅτι αὗται ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δογματικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο τούτων Σχολῶν.

Μεταξὺ ἄλλων Θεολογικῶν Σχολῶν ἡσσοнос σπουδαιότητος ἦτο καὶ ἡ Σχολὴ Ἐδέσσης, ἰδρυθεῖσα περὶ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἥτις μετὰ τὴν Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἦτο ἡ σπουδαιότερα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην¹. Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Λουκιανὸς εἶχε σπουδάσει εἰς αὐτὴν πρὶν ἢ ἰδρῦσθαι τὴν Σχολὴν Ἀντιοχείας², ἡ Σχολὴ αὕτη εἶχετο τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς³. Ἄλλη τοιαύτη σχολὴ ἦτο ἡ Σχολὴ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους, ὅταν αὗτος ἠναγκάσθη νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἀλεξάνδρειαν κατόπιν τῆς δυσμενοῦς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Δημήτριον. Ὁ Ὠριγένης ἐδίδαξεν εἰς τὴν σχολὴν ταύτην δέκα ἐπτὰ ἔτη (232-249), εἰς τὴν ὁποίαν ἡ φήμη αὐτοῦ προσεῖλκυσε «πολλοὺς μαθητὰς οὐ μόνον τῶν ἐγχωρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς», μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ ἐκ Πόντου Γρηγόριος, ὁ βραδύτερον ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας, καὶ Ἀθηνόδωρος⁴.

Ἀναμφισβητήτως, ἐκκλησιαστικαὶ σχολαὶ παρομοίας ἢ ἡσσοнос σπουδαιότητος ἤμαζον ἐπίσης καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἐν Ρώμῃ, Καρχηδόνι, καὶ ἀλλαχοῦ, εἰς τὰς ὁποίας ἐξεπαιδεύετο ὁ κληρὸς τῶν ἐν τῇ Δύσει τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Χριστιανικῶν σχολῶν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν καὶ τὸ Πανδιδασκῆριον Κωνσταντινουπόλεως⁵, ἀνάλογόν τι πρὸς τὸ σημερινὸν Πανεπιστήμιον, ἰδρυθὲν τῷ 425 μ.Χ. ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου II⁶, ὅπερ προήγαγε τὴν Νέαν Ρώμην εἰς μέγα πνευματικὸν κέντρον. Τὸ ἰδρυτικὸν διάταγμα προέβλεπε περὶ τριάκοντα καὶ μιᾶς ἐδρῶν, δέκα διὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ δέκα διὰ τὴν λατινικὴν, τρεῖς διὰ τὴν λατινικὴν ρητορικὴν καὶ πέντε διὰ τὴν ἑλληνικὴν, μίαν διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ δύο διὰ τὴν νομικὴν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐδρῶν εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς μεγάλης ἐμφάσεως, ἣν ὁ νόμος ἔδιδεν εἰς τὴν φιλολογίαν. Οἱ σπουδασταὶ ὄφειλον νὰ ἐκμανθάνωσι πρῶτον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν καὶ εἶτα νὰ γράφωσι καὶ ὁμιλῶσι κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ρητορικῆς. Ἐκ τοῦ προγράμματος δείκνυται, ὅτι μικρὰ μόνον ὑπεροχὴ ἀνεγνωρίζετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, διότι ὁ ἐπισήμως ἐπικρατῶν συντηρητισμὸς ἀπέδιδε πολλὴν σπουδαιότητα εἰς τὴν λατινικὴν, ἥτις ἐξηκολούθει

1. Δ. Μπαλάνοῦ, Πατρολογία, σελ. 187 ἐξ.

2. Αὐτόθι, σελ. 141.

3. Αὐτόθι, σελ. 501.

4. Εὐσεβίου, Ἐ. Ἰ., VI, 30, MPG, 20, 589B.

5. Ὅρα πλείω ἐν Ἀμάντου, IBK, σελ. 162.

6. Cod. Theod., XIV, 9. 3 Cod. Just., XI, 19. 1.

νά είναι ή επίσημος γλώσσα τοῦ Κράτους. Ἐν τῇ πράξει ὁμως εἶναι ἀμφίβολον ἂν ὑπῆρχον πάντοτε οἱ κατάλληλοι διδάσκαλοι τῆς λατινικῆς, ἔνεκα δὲ τούτου ή ἑλληνική ἐκτῆσατο ἐπικρατεστέραν θέσιν ἐκείνης, περι ής προϋνδεί ο νόμος.

Τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο, ἐνισχυθὲν εἰς διδακτικὸν προσωπικὸν ἐκ τῶν ὀνομαστοτέρων τῶν ἐν τῷ Βυζαντίῳ διατριβόντων διδασκάλων τῆς ἐποχῆς ¹, ἀπέκτησε λίαν ἐνῶρις τοιαύτην φήμην, ὥστε νέοι ἐξ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν συνέρρεον χάριν σπουδῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ήτις ἀπέκτησε πλεονεκτικὴν θέσιν ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα πνευματικὰ κέντρα. Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο προσήρχοντο ἐπίσης φοιτηταὶ ἄλλοδαποί, ὁ περισσότερον ὀνομαστός τῶν ὁποίων ἀπέβη ὁ ἄρμενιος Μεσρῶβ (441 μ.Χ.), ὅστις ἀφοῦ ἐξέμαθεν ἐκεῖ τὴν ἑλληνικὴν, ἐφεῦρε τὴν ἄρμενικὴν ἀλφάβητον καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν ἄρμενικὴν ἑλληνικὰ καὶ συριακὰ συγγράμματα, ὡς καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τὴν λειτουργίαν. Οὕτως ή ἄρμενικὴ γλώσσα καὶ ή ἄρμενικὴ φιλολογία ὀφείλουσι τὴν καταγωγὴν αὐτῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως ².

Σὺν τῷ χρόνῳ προϋνδῖναι αἱ πρόοδοι τῶν χριστιανικῶν σπουδῶν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες μάλιστα ἐν ἔτει 529 μ.Χ. ἐκλείσθησαν ἐντελῶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ αἱ περιουσίαι αὐτῶν ἐδημεύθησαν. Ἐπίσης ἀπηγορεύθη ἐντελῶς καὶ ή διδασκαλία ὑπὸ ἐθνικῶν διδασκάλων, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἱκανώτατοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ γνωστότατος Σιμπλικίος τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς καὶ ἐρμηνευτῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὕπεχρεώθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ διδασκαλικὸν αὐτῶν ἐπάγγελμα.

Καὶ τοιαύτη μὲν ὑπῆρξεν ή τύχη τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες ἀναμφισβητήτως προσήνεγκον πολυτιμοτάτας ὑπηρεσίας καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν χριστιανικὴν παιδείαν, διότι εἰς αὐτὰς ἐσπούδασαν καὶ ἐμορφώθησαν οἱ ὀνομαστότεροι τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τοιαύτην μεταχείρισιν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Πολιτείας, ή μεταχείρισις αὐτῆ δὲν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως δικαία. Ἴσως ή ἀνάγκη τῆς ἐποπτείας τῆς ἐκχριστιανισθείσης ἤδη Πολιτείας ἐπὶ τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τῶν ἐν τῷ Κράτει σχολῶν, ἕπερ αὐτῆ ἤθελε νὰ φέρῃ τὴν χριστιανικὴν σφραγίδα, κατέστησαν ἐπιβεβλημένην τὴν κατάργησιν τῶν ἐθνικῶν σχολῶν, αἵτινες, ὡς ἦτο φυσικόν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξυπη-

1. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς διασφίξει τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ τὸ Βυζάντιον ἐκαλεῖτο ή προκαθήμενὴ τῆς Ἐφῆς πόλις καὶ « ἠυδοκίμει σοφιστῶν τε καὶ φιλοσόφων » (Δόγος 43ος, 14, MPG 36, 513A1).

2. Περισσότερα περὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως ἰδὲ F u c h s, Die Hoeheren Schulen..., σελ. 1 ἐξ., B r e h i e r, Notes sur l'histoire de l'enseignement à Constantinople, ἐν Byzantium, 1927, τόμ. III, σελ. 72, Χρ. Παπαδόπουλου, Αἱ πρῶται σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου σελ. 135. Περὶ τῶν ἐξόδων αὐτοῦ ὄρα Ἄ δ ρ ε ἀ δ ο υ, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τόμ. 18, σελ. 153.

ρετήσωσι τοὺς ἐκπαιδευτικούς αὐτῆς σκοπούς. Ἐξ ἄλλου, καθ' ὅσον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ ἐξῆς αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἰδρυθεῖσαι χριστιανικαὶ σχολαὶ ἤρξαντο ὑποκαθιστῶσαι τὰς ἐθνικὰς τοιαύτας εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν καὶ τὸ Κράτος ἤρχισεν ἐκ παραλλήλου νὰ ἰδρῦῃ καὶ συντηρῇ ἀνωτέρας κρατικὰς σχολὰς, ἡ ὑπαρξίς τῶν ἐθνικῶν σχολῶν κατέστη κατ' ἀνάγκην περιττή.

Ἐκκλησία καὶ λαϊκὴ ἐκπαίδευσις

Ἐκτὸς τῶν ὑπηρεσιῶν, τὰς ὁποίας αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἰδρυθεῖσαι χριστιανικαὶ σχολαὶ προσέφερον εἰς τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν γενικῶς, ἡ Ἐκκλησία προσέφερεν ἐπίσης εἰς τὴν λαϊκὴν ἐκπαίδευσιν συμβολὴν ὑψίστης σπουδαιότητος. Κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἡ λαϊκὴ παιδεία φαίνεται ὅτι εἶχε περιέλθει εἰς κατάστασιν παρακμῆς, κατὰ δὲ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ἔκτου αἰῶνος τὰ λαϊκὰ σχολεῖα εἶχον σχεδὸν ἐκλείψει ἐντελῶς, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει. Τότε νέα σχολεῖα, ἰδρῦμενα εἰς τὰς ἐνορίας καὶ τὰ μοναστήρια ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπ' αὐτῆς συντηρούμενα, ἐλάμβανον τὴν θέσιν αὐτῶν¹. Οὕτως, ἡ ἐν Ἀρελάτῃ συνελθοῦσα τῷ 529 Σύνοδος ἐξαπέλυσεν ὁδηγίαν, καθ' ἧς οἱ ἐφημέριοι ὄφειλον νὰ δέχωνται εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν, συμφῶνως πρὸς ἐπικρατοῦν ἐν Ἰταλίᾳ ὑγιᾶς ἔθος, τοὺς νέους τῆς ἐνορίας αὐτῶν, ἵνα, τοῦτο μὲν, καθοδηγῶσιν αὐτοὺς πνευματικῶς, τοῦτο δέ, διδάσκωσιν αὐτοὺς νὰ μελετῶσι πῶς νὰ συνδέωσιν ἑαυτοὺς μετὰ τῶν ἱερῶν βιβλίων καὶ πῶς νὰ γνωρίζωσι τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ². Δύο αἰῶνας βραδύτερον (799 μ.Χ.), ἡ Σύνοδος τῆς Ὀρλεάνης ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἱερεῖς τῶν χωρίων καὶ τῶν κωμοπόλεων τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διατηρῶσι σχολεῖα, ἵνα οἱ παῖδες δύνανται νὰ φοιτῶσιν εἰς αὐτὰ καὶ λαμβάνωσι τὸ πρῶτον ἔννοιαν τῶν γραμμῶν, καὶ ἀπαιτεῖ παρ' αὐτῶν νὰ πράττωσι τοῦτο χωρὶς νὰ λαμβάνωσι διδασκτρα³. Οὕτως, ἡ Ἐκκλησία ἐτόνιζεν ἰδιαίτερος τὴν ἀξίαν τῆς παιδείας καὶ προσεπάθει νὰ ποιῆσῃ αὐτὴν προσιτὴν εἰς πάντας. Ἐθεθάρρυνε τὴν ἰδρυσιν σχολείων διὰ τὰς λαϊκὰς τάξεις καὶ τὴν δημιουργίαν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου. Συνηγόρησεν εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὰς γλώσσας τῶν μὴ ὀμιλούντων τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν λαῶν καὶ οὕτω συνετέλεσεν, ὥστε ἡ παιδεία νὰ γίνῃ κοινὸν τοῖς ἀνθρώποις κτῆμα. Δι' ἐκείνους δὲ τοὺς λαοὺς, οἵτινες δὲν εἶχον γραφομένην γλῶσσαν, ἐφεῦρεν ἀλφαβῆτους, ἵνα ἡ παιδεία καὶ ἡ δι' αὐτῆς πνευματικὴ πρόοδος καταστῇ προσιτὴ καὶ δυνατὴ εἰς πάντας.

1. E. Oliver, SACI, σελ. 72.

2. E. Oliver, ἔνθ' ἀν., καὶ C. Brace, Gesta Christi, σελ. 219.

3. C. Brace, ἔνθ' ἀν.

Ἡ πολιτεία αὕτη τῆς Ἐκκλησίας προὐκάλεσεν ἀναντιρρήτως δύο σπουδαῖα ἀποτελέσματα. α) Ἐν Ἀνατολῇ οἱ μᾶλλον δημοφιλεῖς συγγραφεῖς ἦσαν Χριστιανοὶ καὶ ἔγραφον εἰς τὴν ἑλληνικὴν, οὕτως ὥστε ἡ λατινικὴ γλῶσσα βαθμιαίως παρημελήθη ἐλλείψει ἐνδιαφέροντος. Σὺν τῇ μεταβολῇ δὲ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ιδεώδους τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς ἐκπαιδευσεως μετετέθη ἐπὶ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαζόντων τὴν λατινικὴν περιορίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον. Οὕτως, ἡ ἑλληνικὴ, οὔσα μέχρι τοῦδε ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, ἤρχισε βαθμηδὸν κερδίζουσα ἕδαφος ὡς ἐπίσημος γλῶσσα καὶ τῆς Πολιτείας, τελικῶς δ' ἕνεκα τούτου καὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, οὔτινος φορεὺς ἦτο ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ὑπέστη ἀναποδράστως ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἀλλαγὴν, μεταβληθὲν εἰς ἑλληνικόν, τοῦλάχιστον ἐν Ἀνατολῇ. Τὸ ἀντίστροφον ἔλαβεν χώραν ἐν τῇ Δύσει. β) Ἡ Ἐκκλησία, συνεπῆς πρὸς τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς πρὸς τοὺς λαοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπεστήριξε τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γλωσσῶν τῶν λαῶν ἐκείνων τῆς αὐτοκρατορίας, οἵτινες ἠγγόνουν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν, καὶ οὕτως οὗτοι ἠδυνήθησαν νὰ ἀναπτύξωσιν ἰδίαν γραμματείαν. Τοῦτο ἦμως ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν διάσπασιν τῆς πολιτειακῆς ἐνότητος μεταξὺ τῶν διαφόρου καταγωγῆς λαῶν, οἵτινες συναπετέλουν τὸν λαὸν τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ συνέπεια δ' αὕτη ὑπῆρξε πρόσθετος αἰτία τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ Κράτους, εἰς ἣν ὠφείλετο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἠδυνήθη πάντοτε νὰ προστατεύῃ ἑαυτὸ ἐναντίον τῶν κατ' αὐτοῦ προσβολῶν τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἡ Ἐκκλησία οὐδαμῶς δύναται νὰ κατηγορηθῇ διὰ τοῦτο. Ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ, συνισταμένη εἰς τὴν ὀφειλὴν νὰ ποιῆσιν κοινωνοὺς τῆς νέας πίστεως πάντας, ἀδιάφορον ἂν οὗτοι ἦσαν Ἕλληνες ἢ βάρβαροι (Ρωμ. 1. 14), οὐδὲν περιθώριον ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὴν νὰ ἀσχολῆται περὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ νὰ προβλέπῃ τὰς μελλούσας νὰ λάβωσιν χώραν πολιτικὰς ἐξελίξεις. Ἡ πρόνοια διὰ τὴν ἀμυναν τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς καὶ ἀλλαγῆς παρετηρήσαμεν, ἐνήκεν εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας, οἵτινες ὀφείλον νὰ διατηρῶσιν ἀκμαίως τὰς δυνάμεις αὐτῆς, ἵνα αὕτη δύναται νὰ ἀντιμετωπίξῃ ἐπιτυχῶς τοὺς ἐξωθεν κινδύνους. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας, οἰκουμενικὴ οὔσα, δὲν περιορίζεται εἰς τὰ στενὰ ὄρια χώρου καὶ χρόνου. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ εἶναι συνεπῆς πρὸς τὴν ἱεράν αὐτῆς ἀποστολὴν, τὴν τε ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν. Τῷ ὄντι δὲ ἡ Ἐκκλησία ἐπέτυχεν εἰς τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς εἰς θέματα εἰς τὰ ὁποῖα τὸ Κράτος εἶχεν ἀποτύχει πλήρως. Ὅταν αἱ προσπάθειαι τοῦ Κράτους ἀπεδεικνύοντο ἀνίσχυροι νὰ ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ νὰ προαγάγῃ τὴν παιδείαν, εἰς περιπτώσεις δὲ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, καθ' ἃς τὰ σχολεῖα τοῦ λαοῦ τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο ἐξηφανίζοντο, ἡ Ἐκκλησία μόνη ἠμποδίζε τὴν ἀγραμματοσύνην καὶ τὴν

ἀγνοιοιαν νὰ ἐπικαλύπτωσι διὰ τῆς ἐρεβώδους σκιᾶς αὐτῶν τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Ἐκκλησία μόνη διετήρησεν τὴν δᾶδα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων ἀνημμένη· αἱ Μοναὶ αὐτῆς ἀπέβησαν καταφύγιον μαθήσεως καὶ μελετῶν· ἐκεῖ τὰ προϊόντα τῶν μεγαλυτέρων πνευμάτων τοῦ παρελθόντος ὑπομονητικῶς καὶ ἐπιπονώτατα ἀναπαρήγοντο εἰς ἀναρίθμητα χειρόγραφα καὶ ἐγένοντο προσιτὰ εἰς πάντα ἐπιέμενον μαθήσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὁ μοναχὸς, καίτοι ὠθούμενος ὑπὸ ἀντικοινωνικοῦ τινος ἐσωτερικοῦ κινήτρου, ἐγκατέλιπε τὸν κόσμον καὶ ἀπεμόνωσεν ἑαυτὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐπετέλεσεν ἐντὸς τοῦ στενοῦ καὶ ἀμυδρῶς φωτιζομένου κελλίου αὐτοῦ κοινωνικὸν ἔργον ἀνυπολόγιστου σημασίας. Ἄνευ αὐτοῦ, ἐναντίον τοῦ ὁποίου τόσον ἀδίκως ἐστράφη ἡ κριτικὴ διανοουμένων τινῶν τῶν τελευταίων χρόνων, τὰ περισσότερα ἂν μὴ καὶ πάντα, τῶν διανοητικῶν ἐπιτευγμάτων τῶν προγόνων ἡμῶν θὰ εἶχον ἀσφαλῶς ἀπολεσθῆ πρὸς ἀνυπολόγιστον ζημίαν τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν πολιτισμοῦ. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπέβη ἐξόχως διαφωτιστικὴ. Ἀνεξαρτήτως τῶν ἐλλείψεων καὶ σφαλμάτων τῆς ἐκάστοτε ἡγεσίας αὐτῆς, διὰ τὰ ὁποῖα προθύμως ἠθελόν τινες ψέξει αὐτήν, ὁ πεπολιτισμένος κόσμος οὐδέποτε θὰ δυνηθῆ νὰ ἐξοφλήσῃ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ὀφειλὴν πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν διὰ τὴν μεγάλην καὶ ἀποφασιστικὴν αὐτῶν συμβολὴν εἰς τὴν ὑγιᾶ προαγωγὴν τοῦ μεταχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ ἠθικόν, διανοητικὸν καὶ πνευματικὸν πεδίων.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ

Τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις

Τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας ἦτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σεβαστόν ὅπως καὶ εἰς τὰς σημερινὰς Πολιτείας. Ἡ ιδιοκτησία ἦτο ἡ βάση τῆς Πολιτείας διότι ἐπ' αὐτῆς ἐθεμελιούτο ἡ ἴδρυσις καὶ συντήρησις τῆς οἰκογενείας τοῦ πρώτου τούτου πυρῆνος πάσης ὀργανωμένης πόλεως. Ἡ ιδιοκτησία ἐλαμβάνετο ὡς μέτρον διὰ τὴν κατάταξιν τῶν πολιτῶν εἰς τάξεις καὶ ἦτο ἡ κυριώτερα πηγὴ ἐξ ἧς ἡ πόλις ἤντλει διὰ τῆς φορολογίας¹ τοὺς οικονομικοὺς πόρους αὐτῆς πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν κοινῶν τῆς πόλεως ἀναγκῶν. Ἐν Ἀθήναις ὁ σεβασμὸς τῆς ξένης ιδιοκτησίας ἐπεβάλλετο ρητῶς ὑπὸ παλαιστάτου νόμου ἐπιτάσσοντος «ἀ μὴ κατέθου μὴ ἀνέλη» ὃν ὁ Πλάτων τιμᾶ ὡς εὐγενοῦς ἀνδρὸς νομοθέτημα². Ἡ ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ιδιοκτησίας κατὰ τὸν αὐτὸν φιλόσοφον ἦτο « μῆτε τις τῶν ἐμῶν χρημάτων ἀπτητο εἰς δύναιμιν μῆδ' ἂν

1. Πλάτωνος, Νόμοι, 12, 455D.

2. Νόμοι, 11, 913C.

κινήσειε τὸ βραχυτάτον ἐμὲ μηδαμῆ μηδαμῶς πείθων »¹. Συνίστατο δὲ ἡ ἰδιοκτησία εἰς ἀκίνητα καὶ κινητὰ πράγματα, χρήματα, ζῶα καὶ δούλους ἐξομοιούμενους πρὸς τὰ ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα.

Τὰ αὐτὰ περὶ ἰδιοκτησίας ἐπεκράτουν καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις οἷα καὶ παρ' Ἑλλήσι. Κατὰ τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον ἰδιοκτησία σημαίνει τὴν κτῆσιν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὧν ὁ κάτοχος δύναται νὰ ποιῆται ἐλευθέρως χρῆσιν πρὸς ἰδίαν ἀπόλαυσιν ἢ καὶ ἄλλως νὰ διαθέτῃ αὐτὰ κατ' ἰδίαν βούλησιν. Τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητος ἐπροστατεύετο ρητῶς ὑπὸ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ νόμου ὀρίζοντος καὶ τοὺς τρόπους καθ' οὓς ἡδύνατο ὁ Ῥωμαῖος πολίτης νὰ ἀποκτήσῃ περιουσίαν, εἰς δὲ συνήθης εἰς τοὺς Ῥωμαίους τρόπος ἦτο καὶ ἡ διὰ τοῦ πολέμου κατάληψις ἰδιοκτησίας ἀνηκούσης εἰς τοὺς ὑποτασσομένους εἰς αὐτοὺς λαοὺς. Πᾶν τὸ ἐν τῷ πολέμῳ βία καταλαμβανόμενον ἀπετέλει ἀντικείμενον ἀληθοῦς κυριότητος, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ Γάιος², μὴδὲ τῶν αἰχμαλώτων ἐξαιρουμένων, οἵτινες ἢ ἐκρατοῦντο ὑπὸ τῶν συλλαμβανόντων αὐτοὺς ἢ ἐπωλοῦντο ὡς δούλοι.

Στενότατα συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἰδιοκτησίας ἦτο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ πλοῦτου. Πλοῦτος κατὰ μὲν τὸν Πλάτωνα εἶναι « τὸ κεκτῆσθαι πλείστου νομίσματος ἄξια κτήματα »³, κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη « θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζωὴν ἀναγκαίων καὶ χρήσιμος εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας »⁴. Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα πλοῦτος εἶναι ἡ κτῆσις πλείονων ἀγαθῶν, ὧν ἔχει τις ἀνάγκην, « οὐ γὰρ τῷ ἀριθμῷ οὔτε τὰ πολλὰ κρίνονται, οὔτε τὰ ἱκανὰ κρίνονται, ἀλλὰ πρὸς τὰς χρήσεις »⁵. Ὅθεν δὲν ἐλογίζετο πλούσιος ὁ κάτοχος πολλῶν ἀγαθῶν, ὅταν εἶχε συγχρόνως καὶ πολλὰς ἀνάγκας, ὅτε καὶ ὑπελαμβάνετο πτωχότερος ἐκείνου, ὅστις ἐκέκτητο μὲν τὴν αὐτὴν ποσότητα ἀγαθῶν, εἶχεν ὅμως ὀλιγωτέρας ἀνάγκας. Ἐντεῦθεν ὁ πτωχὸς Σωκράτης ὑπελάμβανε ἐαυτὸν πλουσιώτερον τοῦ ἔχοντος ἀφθονίαν ἀγαθῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ πλείστας ἀνάγκας Κριτοβούλου⁶. Δὲν ἐλογίζοντο ὅμως πάντα τὰ κτήματα ἀγαθὰ, ἀλλὰ μόνον τὰ παράγοντα ὠφέλειαν εἰς τὸν κάτοχον αὐτῶν, διὰ τὸν ὁποῖον, ἐὰν δὲν ἐγνώριζε νὰ χρησιμοποιοῖ ταῦτα πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν καὶ τοῦναντίον ἐζημιούτο ἐξ αὐτῶν, ζημία μᾶλλον ἐλογίζοντο ἢ χρήματα⁷.

1. Νόμοι, 11, 913A. Εἰς προγενέστερον διαλογὸν αὐτοῦ ὁ Πλάτων, τὴν Πολιτείαν, καταργεῖ ἐντελῶς τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν εἰσηγούμενος τὴν κοινοκτημοσύνην πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὅποτε οἱ πολῖται « διὰ τὸ μὴδὲν ἴδιον ἐκτῆσθαι πλὴν τὸ σῶμα », τὰ δ' ἄλλα κοινὰ ἔχοντας, θὰ διαβιῶσιν « ἀστασίαστοι περὶ ὅσα γε διὰ χρημάτων ἢ παίδων καὶ ξυγγενῶν κτῆσιν ἀνθρώποι σταςιάζουσιν » (Πολιτεία, 5, 464DΞ.).

2. « Maximae enim sua esse credebant quae ex hostibus coepissent », παρὰ Δ. Φρεαρίτη, ΠPN, σελ. 617 σημ. (α).

3. Νόμοι, 5, 742E.

4. Πολιτικά Α, III (VIII), 8.

5. Παρὰ Δ. Στεφανίδη, Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ (ΚΟ), Α', σελ. 116 σημ. 3.

6. Ξενοφ., Οἰκονομ. Β, 4.

7. Ξενοφ., Οἰκονομ. Α, 7, 10.

Ὁ πλοῦτος παρεῖχεν εἰς τὸν κάτοχον αὐτοῦ πολλὰ πλεονεκτήματα, μάλιστα δὲ τὴν παραμυθίαν εἰς τὸ γῆρας,¹ ἀλλ' ὁ ὑπέρμετρος πλοῦτος ἦτο συμφυῆς πρὸς πολλοὺς κινδύνους καὶ πολλὰ κοινωνικὰ κακὰ.² Οἱ πλούσιοι, δηλαδή, ὡς ἡ πεῖρα διδάσκει, εἶναι πανταχοῦ μισητοὶ εἰς τοὺς πτωχοὺς³, οἵτινες εἶναι πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσωσιν ἐπαναστάτας ἀρχηγούς, ἵνα θέσωσι χεῖρα ἐπὶ τῆς περιουσίας τῶν πλουσίων⁴, ἔταν δὲ δὲν δύνανται ἄλλως νὰ βλάψωσι κολακείουσιν αὐτούς⁵. Ἡ ὑπερβολικὴ συγκέντρωσις πλοῦτου ὑπελαμβάνετο ὡς ἀντικοινωνικὴ καὶ διὰ τοῦτο λίαν ἐνωρίς ὁ Σύβλων (639-559 π.Χ.) διὰ τῶν περιφήμων νόμων αὐτοῦ ἐπέβαλε τὴν σεισάχθειαν, ἥτοι τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ βάρους τῶν χρεῶν αὐτοῦ εἰς ὀλίγους πλουσίους, καὶ τὴν δικαιότεραν κατανομήν τῶν βιοτικῶν ἀγαθῶν. Ἐπὶ πλέον ὁ ὑπέρμετρος πλοῦτος δὲν προσφέρει εὐτυχίαν εἰς τὸν κάτοχον αὐτοῦ⁶, τούναντίον μάλιστα ἔταν ἔχη ἀποκτηθῆ δι' ἀδικιῶν γεννᾷ τύψεις τῆς συνειδήσεως καὶ οὐδέποτε ὁ ἄδικος πλούσιος εἰρηνεύει ἐν ἑαυτῷ καὶ πρὸ παντός ἔταν αἰσθάνηται τὸν θάνατον ἐπικείμενον κατατρώχεται ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ἀνταποδόσεως εἰς τὸν κάτω κόσμον⁷. Ὅθεν δὲν πρέπει νὰ ἀποκτᾷ τις πλοῦτον δι' ἀδίκων μέσων, ἵνα γίνη δι' αὐτοῦ εὐδαίμων, ἀλλὰ νὰ πλουτῇ δικαίως καὶ σωφρόνως⁸, διότι ὁ πλούσιος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀληθῶς εὐδαίμων, ἐὰν δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ ἀγαθός. Ἀλλ' ὁ σφόδρα πλούσιος εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι καὶ ἀγαθός⁹ διὰ τὸν ἐξῆς λόγον. Ἡ ὑπέρμετρος κτῆσις πλοῦτου δὲν εἶναι ἄλλως δυνατὴ εἰ μὴ διὰ παντός μέσου δικαίου τε καὶ ἀδίκου. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ διὰ δικαίου τε καὶ ἀδίκου τρόπου κτῆσις εἶναι διπλάσια τῆς διὰ δικαίου μόνον τρόπου κτῆσεως, ὁ δικαίως τε καὶ ἀδίκως τὰ ἀγαθὰ κτώμενος, ἐὰν τυγχάνῃ νὰ εἶναι καὶ φειδωλός, οὔτε δικαίως οὔτε ἀδίκως ἀναλίσκει ταῦτα καὶ οὕτω γίνεται πλουσιώτερος. Ἐνῶς ὁ δικαίως μόνον κτώμενος καὶ δικαίως ἀναλίσκων, κτᾶται κατὰ τὸ ἥμισυ ὀλιγώτερα καὶ δαπανᾷ διπλάσιως περισσότερα τοῦ προηγουμένου καὶ ἄρα δυσκόλως δύναται νὰ γίνη πλούσιος. Ὅθεν οἱ σφόδρα πλούσιοι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον κτώμενοι τὸν πλοῦτον, ὡς πείθει ἡμᾶς ὁ λόγος, δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἀγαθοί, « εἰ δὲ μὴ ἀγαθοί, οὐδὲ εὐδαίμονες »¹⁰. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐπιέμενος εὐτυχίας

1. Πλάτων, Πολιτ., 1, 329E.

2. Τὰ ἐκ τοῦ πλοῦτου πηγάζοντα καλὰ ἢ κακὰ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν πολλαχοῦ μὲν ἰδιαιτάτα δὲ εἰς τὸν Οἰκονομ. ΙΑ, 9 ἐξ., τὰ Ἀπομνημ. Α, 6, καὶ τὴν Κύρου Παιδείαν Η, 3, 35 ἐξ.

3. Πλάτων, Πολιτεία, 4, 423A, 8, 551E.

4. Πλάτων, Νόμοι, 5, 375E.

5. Πλάτων, Πολιτεία, 5, 465C.

6. Πλάτων, Νόμοι, 5, 743A, 9, 870B.

7. Πλάτων, Πολιτεία, 1, 330D ἐξ.

8. Πλάτων, Νόμοι, 9, 870B.

9. Πλάτων, Νόμοι, 5, 742E, 743A.

10. Πλάτων, Νόμοι, 5, 743.

ὀφείλει νὰ μὴ ἐπιζητῇ τὸν πλοῦτον, ἢ μᾶλλον νὰ πλουτῇ δικαίως καὶ μετρίως ¹. Ἐξ ἄλλου ὁ ὑπερμέτρως πλουτήσας γίνεται ἀργὸς καὶ ἀμελής ², οὐ μόνον οὐδὲν συνεισφέρων εἰς τὴν κοινὴν τῆς πόλεως εὐημερίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς κηφήν ἀποζῶν ἐκ τοῦ κόπου τῶν πολλῶν ³. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα, ἐνθα οἱ χειρώνακτες πλεονάζουσιν, οἱ ἄρχοντες ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τοῦς πλουσίους τὰ ἀγαθὰ καὶ διανέμουσιν αὐτὰ εἰς τὸν δῆμον, φροντίζοντες νὰ οἰκαιοποιῶνται καὶ οἱ ἴδιοι σημαντικὸν μερίδιον ⁴.

(Συνεχίζεται)

1. Πλάτων. Πολιτεία, 9, 591E, Νόμ., 9, 870B.

2. Πλάτων. Πολιτεία, 4, 421D.

3. Πλάτων. Πολιτεία, 8, 564E.

4. Πλάτων. Πολιτεία, 8, 565A.